

VILÁG- TÖRTÉNET

14. (46.) évfolyam 2024. 1.

A HUN-REN BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

- **RING ÉVA**
A BARI KONFÖDERÁCIÓ ÉS A RZECZPOSPOLITA
ELSŐ TERÜLETI MEGCSONKÍTÁSA
- **GEBEI SÁNDOR**
OROSZ-POROSZ ÉRDEKAZONOSSÁG
A RZECZPOSPOLITA ELSŐ TERÜLETI MEGCSONKÍTÁSÁBAN
- **TÓTH FERENC**
A FRANCIA DIPLOMÁCIA TÖREKVÉSEI A RZECZPOSPOLITA
MEGMENTÉSE ÉRDEKÉBEN
- **SCHVÉD BRIGITTA KINGA**
LENGYELORSZÁG ELSŐ FELOSZTÁSA
AZ ERŐEGYENSÚLY-DISKURZUS TÜKRÉBEN
- **VARGA BEÁTA**
GALÍCIA BETAGOLÁSA A HABSBERG MONARCHIÁBA
- **KURDI KRISZTINA**
A LENGYEL ZSIDÓ ÖNKORMÁNYZATI RENDSZER ÁTALAKULÁSA
- **SZEMLE**
KOVÁCS ZITA, URBÁN MÁTÉ ÍRÁSAI

VILÁGTÖRTÉNET
A HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézetének folyóirata

Szerkesztők
Skorka Renáta (főszerkesztő)
Bíró László, Martí Tibor, Vámos Péter
(szerkesztők)

Szerkesztőbizottság
Glatz Ferenc (elnök), Borhi László, Erdődy Gábor,
Fischer Ferenc, Fodor Pál, Klaniczay Gábor,
Majoros István, Mihalik Béla Vilmos,
Pók Attila, Poór János

TARTALOM

Birodalmi terjeszkedés Közép-Európában. A Rzeczpospolita első megcsonkítása, 1772 (Mitrovits Miklós)	1
<i>Tanulmányok</i>	
Ring Éva: A bari konföderáció és a Rzeczpospolita első területi megcsonkítása	5
Gebei Sándor: Orosz–porosz érdekezésség a Rzeczpospolita első területi megcsonkításában	43
Bebesi György: Lengyelország első megcsonkítása az orosz birodalmi külpolitika szemszögéből	57
Dinnyés Patrik: Anya és fia nézetkülönbsége a Rzeczpospolita első területi megcsonkítása kapcsán	67
Tóth Ferenc: A francia diplomácia törekvései a Rzeczpospolita megmentése érdekében	83
Schvéd Brigitta Kinga: Lengyelország első felosztása az erőegyensúly-diskurzus tükrében a kortárs londoni hetilapok véleménycikkeiben	99
Varga Beáta: Galícia betagolása a Habsburg Monarchiába. A kelet-galíciai rutének helyzete 1772–1918 között	121
Kurdi Krisztina: A lengyel zsidó önkormányzati rendszer átalakulása Lengyelország első megcsonkítása után	139
<i>Szemle</i>	
A „fekete királyné” élete (Urbán Máté)	161
Az oktatás finanszírozási háttere a középkorban és a korai újkorban (Urbán Máté)	168
Észak és Dél veszélyes viszonya, avagy Olaszország születése (Kovács Zita)	172

Jelen számunkat Mitrovits Miklós szerkesztette

A bari konföderáció és a Rzeczpospolita első területi megcsonkítása

Az 1768. február 29-én a podóliai Bar¹ városában megalakult konföderációról² mind a mai napig igen ellentmondásosan vélekedik mind a közvélemény, mind a szakirodalom. Alapítóit sokan nemzeti hősöknek tartották és tartják ma is, akik életük kockáztatásával akarták megvédeni hazájuk függetlenségét, kiűzni az orosz hadsereg egységeit és visszaállítani a katolikus egyház uralkodó szerepét. A Lengyelország első megcsonkításában részt vevő államok vezetői utólag az általuk okozott zavargásokkal indokolták a határok megváltoztatásának szükségességét, ezért a felvilágosodás és a reformok hívei is őket vádolták később a Rzeczpospolita területe egy részének elvesztéséért, azt állítva, hogy intoleranciájukkal, tudatlanságukkal és politikai hozzáértésük hiányával tették lehetővé a szomszéd államok terjeszkedését. A 19. században azután elterjedt az Adam Mickiewicz³től származó messianisztikus felfogás, amely szerint a lengyel–litván állam lakóinak szabadságát elpusztító zsarnokok terjeszkedési vágya volt az oka a Rzeczpospolita megcsonkításának, majd végleges felosztásának. Az ellenük harcoló bari konföderáció tagjai ezért egyértelműen nemzeti hősöknek számítottak, áldozatai pedig mártíroknak, akiknek emlékét romantikus irodalmi alkotások tucatjai őrizték meg. Csak a 20. században kezdett a lengyel történetírás kritikusabb hangot megütni a felkeléssel szemben, rámutatni vezetői hibáira, a mozgalmat jellemző széthúzásra, a diplomáciai baklövésekre stb. E felfogás képviselői, ha nem is okolták közvetlenül a bari konföderációt Lengyelország első megcsonkításáért, de nagy jelentőséget tulajdonítottak a tevékenységének, ami kihatott az ország későbbi megítélésére is.⁴

Tanulmányunkban nem kívánjuk eldönteni, hogy ki mindenkit terhelte felelősség az események Lengyelország szempontjából kedvezőtlen alakulásáért, csak

* A szerző az ELTE BTK Kelet-, Közép-Európa Története és Történeti Ruszisztikai Tanszékének címzetes egyetemi tanára (1088 Budapest, Múzeum krt. 6–8., ring.eva@btk.elte.hu).

1 Bar vára határerőd volt, amely az ország délkeleti részét védte a „vad mezőkről” betörő tatár csapatoktól.

2 Bardach–Leśnodorski–Pietrzak, 1997. 225–226. Hüppe szerint „a lengyel alkotmány egyesíti magában a legáltalánosabb jogélvezet végeletét (a *liberum veto*t) a legáltalánosabb erőszak gyakorlásával, az engedélyezett, sőt autorizált forradalommal, szóval a *confederatio-elvvel*”. Hüppe, 1894. 210. A konföderációk többsége valóban a lázadás egy formája volt valamivel szemben, de mint később látni fogjuk, létrehozhaták azt felülről is, a király nevében, ha sürgős határozatot akartak hozni, és nem szerették volna, ha valaki megszakítja a folyamatot a *liberum veto* alkalmazásával.

3 Mickiewicz, 1998. 30.

4 Władysław Konopczyński, Emanuel Rostworowski, Jerzy Michalski, Paweł Jasienica.

szeretnénk rámutatni néhány ismeretlen tényezőre, amelyek hozzájárultak a konföderáció megalakulásához és tevékenységéhez. Kiinduló hipotézisünk az, hogy a bari konföderáció megalakulása valójában csekély szerepet játszott a három nagyhatalom 1772-ben meghozott döntésében, inkább annak gyors és agresszív végrehajtásához járult hozzá. Kijelentésünk alátámasztásához először a bari konföderáció megalakulásának előzményeit, majd a konföderáció történetét, végül pedig a háttérben zajló diplomáciai tárgyalásokat mutatjuk be. A téma egyes vonatkozásairól már többször is írtunk,⁵ most azonban szeretnénk közelebbről bepillantást nyújtani a történetekbe.

Az anarchia mélypontján

Az események megértéséhez tudni kell, hogy Lengyelország belpolitikai életét a 18. században, de különösen III. Ágost uralkodása óta két „klán”, a Czartorysik⁶ és a Potockik⁷ hatalmi vetélkedése bénította meg. A *liberum veto*⁸ és familiárusaik

5 Ring, 2001, 2013, 2022, 2023.

6 A „Familia” alapítója August Aleksander Czartoryski (1697–1782) herceg és testvére, Michał Fryderyk. Egy litván fejedelmi család leszármazottai voltak. August Czartoryski fontos posztokat töltött be II. Ágost hadseregében, 1731-ben kinevezték orosz vajdának (a név Vörös-Oroszországra, a hajdani Halicsi Fejedelemségre utalt). Rövidesen megválasztották szenátornak is. II. Ágost halála után családja Stanisław Leszczyński királlyá választását támogatta, és az utolsó pillanatig védelmezte őt Gdańskban az orosz csapatok ostromával szemben. Miután I. Szaniszló lemondott a lengyel trónról, a Familia is elismerte III. Ágost uralmát, de nem mondott le egy politikai párt megszervezéséről. A Familia fokozatosan uralkodó helyzetbe került a szejmekben, a tartománygyűléseken (szejmik) és a törvényszékeken. A Familia növekvő hatalmát a többi mágnás nem nézte jó szemmel. 1756 után megromlott a család kapcsolata Heinrich von Brühl mindenhataló miniszterrel és a drezdai udvarral. August Czartoryski nem titkolta, hogy ő maga, vagy fia, Adam Kazimierz kíván a lengyel trónra ülni, hogy megreformálja a lengyel–litván állam kormányzati rendszerét. Egész életében jó kapcsolatban állt az orosz politikai elittel, számos kitüntetést kapott, a varsói orosz nagykövet pedig szabályos fizetést adott neki. 1763-ban, III. Ágost halála után August Czartoryskit a mazóviai konföderáció megválasztotta a Korona legfőbb katonai parancsnokának. Ezt követően levélben kérte II. Katalint, hogy nyújtson segítséget a Rzeczpospolita megreformálásához, és küldjön katonaságot Lengyelországba. 1767 után, amikor a király és Repnin orosz nagykövet között elmélyült a viszály a vallásszabadság kihirdetése kapcsán, August Czartoryski látványosan kihátrált a király mögül. Ettől kezdve II. Katalin hiába kérte Czartoryski segítségét, a herceg fokozatosan kivonult a politikai életből, még azon az áron is, hogy az orosz fennhatóság alá került birtokait elkobozták. Lásd: Konopczyński, 1938.

7 A halicsi eredetű Potocki család mintegy 30 képviselője a 18. században három fő ágra oszlott. A „prímási” vagy más néven „arany ág” (a címerében található arany szín alapján) Teodor Potocki gnieznói prímás után kapta a nevét. Ehhez az ághoz tartozott Protazy vagy Prot Potocki nagyvállalkozó, kereskedőtársaságok alapítója. A „hetmani” vagy „ezüst ág” legfontosabb képviselője Józef Potocki, Leszczyński híve, majd 1735-től a Korona nagyhetmanja volt. A prímással együtt ők vezették a republikánus pártot. A család tagjai közül fontos szerepet játszott még a politikában Stanisław Potocki poznańi vajda a család nagy-lengyelországi ágából, fia (szintén Stanisław) halicsi sztarosza, Michał Potocki a Volhíniai vajdaságból, valamint Stefan Potocki, a Korona udvari marsallja.

8 Egyetlen követ tiltakozásával félbe lehetett szakítani a szejm ülését és megsemmisíteni az addig elfogadott határozatokat. Hüppe szerint eredetileg minden állam egyhangú döntéseket hozott, a késő feudális korszakban azonban ez a gyakorlat megszűnt. A lengyelek elvben azért ragaszkodtak a *liberum veto*hoz, mert lehetőséget akartak adni a kisebbségi vélemény kifejezésére. Idővel azonban az egyhangú döntésekhez való ragaszkodás a mágnások játszóterévé tette az országot. Hüppe, 1894. 201–209.; Bardach–Leśnodorski–Pietrzak, 1997. 223.

segítségével egymás után szakították félbe a szejm üléseit (a szejm nemcsak a törvényhozó, de a végrehajtó hatalom egy részét is gyakorolta). A lengyel–litván állam teljes anarchiába süllyedt. III. Ágost 30 éves uralma alatt mindössze egyetlen szejmet sikerült határozathozatallal befejezni: az elsőt, amelyen amnesztiát adott Stanisław Leszczyński⁹ híveinek.¹⁰

A rivalizáló mágncsoportok lényegében három fő politikai irányzatot képviseltek. Egyetlen közös vonásuk volt: mivel az ország határain belül javaslataikhoz nem tudták megszerezni a többséget, céljaikat valamelyik szomszédos nagyhatalom támogatásával akarták elérni.¹¹ Ennek fejében hajlandók voltak területi engedményeket tenni. A 17. században alakult „republikánus párt” vagy „Potocki-párt” a Német-római Császárság mintájára a lengyel–litván állam tartományainak laza konföderációvá alakítását szerette volna elérni a királyi hatalom meggyengítésével. Az elképzelt konföderációt az egyes mágnsok irányították volna, egymást váltva, rotációs rendszerben. A csoportosulás tagjai nem akartak reformokat, a hagyományos feudális alkotmány, a nemesi „aranszabadság”, a *zlota wolność* megőrzését tartották a legalkalmasabbnak céljaik eléréséhez. Külpolitikai kérdésekben általában azt a hatalmat támogatták, amelytől terveik megvalósításához támogatást reméltek. 1764-ben a porosz kapcsolatot favorizálták, és hajlandók lettek volna a Királyi Poroszföldet (*Królestwo Pruskie*) átengedni Berlinnek a támogatás fejében.¹² Vezetők Teodor Potocki prímás és Józef Potocki, a Korona nagyhetmanja, valamint Piotr Sapieha¹³ kamarás, országgyűlési követ voltak.

Ellenfelük, a Familia vezetői: August és Michał Czarotorski¹⁴ a királyi hatalom, a lengyel–litván állam kormányzatának, gazdaságának megerősítésén, fejlesztésén.

9 Stanisław Leszczyński (1677–1766) kétszer megválasztott és a trónról kétszer letaszított I. Szaniszló király. 1704-ben svéd támogatással választották királlyá, a poltavai vereség után azonban emigrációba kellett vonulnia. 1733-ban ismét megválasztották uralkodónak, de a lengyel örökösödési háborúban az orosz csapatok újból távozásra kényszerítették. 1736-ban végleg lemondott a trónról III. Ágost javára. Kárpótlásul megkapta Lotaringiát, amit leánya, Maria Leszczyńska, XV. Lajos felesége örökségként a francia koronára hagyott.

10 Rulhière, 1807. I. 189.; Topolski, 1989. 176.; Beauvois, 1995. 153.

11 Konopczyński, 1991. I. 26–27.

12 Uo.

13 Piotr Paweł Sapieha (1701–1771) apja jó kapcsolatának köszönhetően, fiatalon I. Péter cár udvarába került, és udvari kamarás lett. 1727-ben feleségül vette I. Katalin unokatestvérét, majd 1728-ban visszatért Lengyelországba. Apja halála után ő lett az egyik leggazdagabb mágns Lengyelországban. 1733-ban a királyválasztó szejmen a Kaliszi vajdaság követe volt, támogatta Leszczyński Szaniszlót. Később heves oroszellenes politikát folytatott. 1736 után kibékült III. Ágosttal, és a Familia ádáz ellensége lett. A franciák támogatásával részt vett a törökellenes hadjáratokban, majd Poroszország oldalán a hétéves háborúban. 1764-ben kibékült a Czarotorskikkal, és támogatta Stanisław Poniatowski királlyá választását. 1766-ban eladta litvániai birtokait és Nagy-Lengyelországban telepedett le. Kezdetől kapcsolatban állt a bari konföderáció híveivel. 1770-ben a Nagy-Lengyelországba benyomuló porosz katonaság elfoglalta birtokait. Sapieha Drezdába, majd Zsolnára menekült. *Wielkopolski słownik biograficzny*, 1981. 645–646.

14 Michał Fryderyk Czarotorski (1696–1775) August Czarotorski fivére, akivel az 1733-as években létrehozta a Familia nevű politikai csoportosulást. Testvérevel beutazták Európát. A „Grand Tour” befejezése után Drezdában maradt, és támogatta Jacob Fleming minisztert. Ezért megkapta a litván alkancellári tisztséget. 1733-ban ő is Stanisław Leszczyński megválasztására szavazott. 1736-ban visszatért a szász udvarba és Brühl támogatásával a külügyeket intézte. Ténylegesen az ő ötlete volt az orosz–osztrák–angol szövetség

tésén fáradoztak. A Familia reformprogramját Stanisław Konarski¹⁵ és Andrzej Zamoyski¹⁶ dolgozta ki. A Czartoryskik kezdetben Leszczyński hívei voltak, de mivel Franciaország kétszer is cserben hagyta I. Szaniszlót, felháborodásukban az orosz orientációt kezdték támogatni.

Rajtuk kívül még egy nagyszámú csoportosulás játszott fontos szerepet az események alakításában, a „szász párt”. Hangadói a Wettin-dinasztia uralkodása alatt fontos tisztségeket, nagy vagyont szereztek, s abban reménykedtek, hogy egy új szász király uralkodása alatt semmi sem fog megváltozni. Céljuk a Wettinek uralmának örökletessé tétele volt.¹⁷ Létezett még egy kisebb csoportosulás is, a Broglie márki, egykori varsói nagykövet által szervezett „francia párt”, amely III. Ágost halála után Jan Klemens Branickit¹⁸ szerette volna trónra ültetni.¹⁹ A mágnáscsaládok tagjai, különösen a litván fejedelmek hercegi címet viselő leszármazottai maguk is jogot formáltak a trónra. Köztük Karol Radziwiłł herceg,²⁰ közismert nevén Panie

létrehozása. 1752-ben megkapta Litvánia nagypecsétjét, viszont ettől kezdve kiéleződött a harc közte és riválisa, Michał Jerzy Mniszech között, aki feleségül vette Brühl lányát.

- 15 Stanisław Konarski (1700–1773) piarista szerzetes, a középiskolák megújítója, politikai reformer. 1715-ben belépett a piarista rendbe, majd 1725–1727-ben Rómában tanult a Collegium Nazarenumban. Innen Párizsba ment, ahol pedagógiai tanulmányokat folytatott. Elfogadta Locke nézeteit a nevelésről. 1732-ben tért haza. 1740-ben megalapította a Collegium Nobiliumot a nemesi származású ifjak nevelésére, abban a reményben, hogy tanítványai később kezdeményezni fogják a kormányzati reformokat. Sürgette a lengyel nyelv tanítását, a színi előadásokat, ezért drámákat is írt. Legnagyobb hatást azonban a politikai témájú műve, *A nyilvános tanácskozások üdvös voltáról* címmel írt könyve gyakorolta, amelyben bírálta a *liberum veto* intézményét, a lengyel közállapotokat.
- 16 Andrzej Hieronim Zamoyski (1716–1792) halicsi, lublini, brodnicei és roztoki sztarosza 1754–1764 között, majd a Korona főkancellárja 1764–1767-ben. 1760-ban ő törölte el elsőként birtokain a jobbágyok röghöz kötését. Rokonszenvezett a Familia törekvéseivel. 1768-ban feleségül vette Stanisław Kostka Czartoryski lányát, Konstancját. 1767-ben tiltakozásul, hogy Repnin orosz nagykövet elhurcoltatott négy, a vallásszabadság bevezetése ellen fellépő követet Oroszországba, lemondott főkancellári tisztségéről. 1776-ban Szaniszló Ágost király és a szejm megbízta őt egy új törvénykönyv összeállításával. Mivel a kódex a királyi hatalom megerősítésére, a katolikus egyház és a nemesség (*szlachta*) számos kiváltságának eltörlésére tett javaslatot, az 1780-ban összeült szejm elvetette.
- 17 Konopczyński, 1991. I. 102.
- 18 Jan Klemens Branicki (1689–1771) a Korona nagyhetmanja, az egyik leggazdagabb lengyel mágnás. Fia-talorában a francia hadseregben szolgált, hogy tanulmányozza a hadi tudományokat. Hazatérte után II. Ágost lojális alattvalója lett. A Wettinek híve maradt a lengyel örökösödési háborúban. 1745-ben krakói vajda lett, majd Białystokban katonai és mérnöki iskolát létesített. 1752-ben megkapta a hetmani bul-lát, és a republikánus párt vezetője lett. Kezdetben Franciaország híve volt, később pruszofil nézeteket vallott. Mivel a hétéves háborúban nem akadályozta meg, hogy a porosz hadsereg áthaladjon Lengyel-országon, hívei elpártoltak tőle. Közeledett a Czartoryskikhez és feleségül vette Stanisław Poniatowski nővérét. III. Ágost élete vége felé ő is pályázott a trónra, ezért kapcsolata megromlott a Czartoryskikkal. A „szász párt” híveihez csatlakozott és fő szerepet játszott a királyválasztó országgyűlés megünnepelésének kísérletében. Az orosz csapatok támadása miatt Magyarországra menekült. Később megbékélt a Familiá-val, és szenátor lett. Repnin felajánlotta neki a radomi konföderáció vezetését, de visszautasította. A bari konföderációval rokonszenvezett, és anyagilag támogatta azt. Sztachelska-Kokoczka, 2006.
- 19 Sztjegnyij, 2002. 108.
- 20 Karol Stanisław Radziwiłł herceg (1734–1790), Panie Kochanku, vilniusi vajda. Gúnynevét azért kapta, mert mindenkihez ezzel a megszólítással fordult: „Kedves uram!” A leggazdagabb lengyel és európai mágnáscsaládok leszármazottja, korlátozott szellemi képességei ellenére számtalan fontos funkciót viselt. Litvániában gyakorlatilag teljhatalommal rendelkezett, familiáriusok ezrei lesték a szavát. A szarmata hazafiasság (a nemesi arányszabadság védelmezése) képviselője. 1767-ben a radomi konföderáció, majd

Kochanku, a már említett Branicki, Felix Potocki,²¹ valamint Michał Kazimierz Ogiński²² számított a legjelentősebbnek. Ahhoz azonban, hogy megértsük a bari konföderáció létrejöttét, közelebbről is meg kell vizsgálnunk a királyválasztás előzményeit, lebonyolítását.

1758 óta, amikor az orosz csapatok keresztülvonultak a lengyel–litván állam területén, hogy segítséget nyújtsanak Ausztriának a porosz hadsereg ellen, a lakosság rengeteget szenvedett a cári csapatok beszállásolása, ellátása és átteleltetése miatt. Levelek százaiban követelték az egyes járások, városok, vajdaságok és családok képviselői III. Ágosttól, hogy védje meg őket az idegen hadsereg rekvirálásaitól, a jobbágyság erőszakos elhurcolásától és besorozásától, valamint gazdaságuk tönkretételétől. A szász választó azonban hadseregének gyengesége miatt erre képtelen volt, a fejedelemségét is csak Oroszország segítségével tudta megőrizni. Ettől kezdve a lakosság nagy részén úrrá lett a ruszofóbia, valósággal rettegetek a hatalmas szomszéd beavatkozásától.²³

Politikai szempontból ezért rövidlátónak tűnik a Familia külpolitikája, amely éppen attól a hatalomtól remélte a lengyel kormányzati anarchia felszámolását, amelytől a népesség kiszolgáltatott csoportjai a legjobban féltek. Ugyanakkor volt ebben az elhatározásban racionalitás is: August Czartoryski abból indult ki, hogy a Rzeczpospolita sorsa már régen Oroszországtól függ, és miért ne próbálnának meg akkor együttműködni vele?²⁴ A lakosság többsége viszont nem bízott a két ország „békés együttélésében”. Fokozódott a pánik II. Katalin hatalomra jutása után, amikor a cárnő első intézkedései között elfoglalta a Kurlandi Hercegséget, elűzve onnan a szász választó fiát, Károly herceget. III. Ágost – lengyel királyként

az októberben összeülő szejm marsallja. 1768-ban csatlakozott a bari konföderációhoz. Eperjesen az egyik alapítója *Az erényes vándor* nevű szabadkőműves páholynak. Borucki, 1980; Zielińska, 1996.

21 A Potocki család leghírhedtebb tagja Stanisław Felix (vagy Szcześny) Potocki (1751–1805), az „áruló” orosz (halicsi) vajda. Franciszek Salezy Potocki, a leggazdagabb lengyel mágán egyetlen fia, akit apja szeretett volna a trónra ültetni. A ruszofil republikánus mágánok közé tartozott, akik 1791-ben segítséget kértek II. Katalintól az új, május 3-i alkotmány megbuktatásához. 1792-ben ebből a körből alakult meg a targowicai konföderáció, amely behívta az orosz csapatokat. Rostworowski, 1984–1985.

22 Michał Kazimierz Ogiński (1730–1800) az egyik legnagyobb litván mágánscsalád leszármazottja. 18 éves kora után bejárta Európát, egy ideig még a francia hadseregben is szolgált. 1761-ben hazatért és hamarosan feleségül vette Michał Czartoryski lányát, Józefa Aleksandrát. A Familiához fűződő kapcsolata ellenére ő is meg akarta szerezni a lengyel trónt. Amikor megértette, hogy nem rendelkezik kellő támogatottsággal, Stanisław Poniatowski mellé állt. 1768-ban megkapta a litván nagyhetman bulláját. Csatlakozott a bari konföderációhoz. Alakulataival szembefordult az orosz hadsereggel, de 1771 szeptemberében vereséget szenvedett Szuvorovtól Stoliczki (ma Sztalovicsi, Fehéroroszország) mellett. Ezután külföldre ment, megpróbált francia, angol segítséget szerezni. 1774-ben tért vissza, a litván nagyhetmani bullát megtarthatta, de orosz fennhatóság alá került birtokai nagy részét elkobozták. Amikor kiderült, hogy azokat nem szerezheti vissza, ismét külföldre ment, és csak 1788-ban tért vissza hazájába. Továbbra is Szaniszló Ágost ellenségei közé tartozott. Javasolta, hogy növeljék a litván hadsereg létszámát, de ezt elvetették. Elkeseredettségében beállt a porosz hadseregbe. 1792-ben tért vissza, de az orosz háborúban már nem vett részt. Eladta a hetmani bullát 300 ezer zlotyért, majd Bécsbe költözött. A lengyel–litván állam végleges felosztása után hazatért, letette a hűségsküt II. Katalinnak. A cárnő halála után I. Pál végül visszaadta neki elkobzott birtokait.

23 Rulhière, 1807. I. 268., 278–280.; Gebei, 2003. 68–86.

24 Zamoyski, 1992. 76–77.

a terület hűbérura – szóban tiltakozott ugyan, megakadályozni mégsem tudta a saját fia fejedelemségének elragadását.²⁵

A Czartoryski családdal szembeni ellenszenvet növelte az arrogancia, amellyel tagjai átgázoltak a megvetett feudális alkotmányon, valamint az erőszak, amelyet nem féltek alkalmazni céljaik érdekében. A Familiának a republikánusok és a „szász párt” híveivel folyó csatározásai 1763-ban a törvényszéki bírakat választó szejmen érték el csúcspontjukat.²⁶ Több száz éves hagyomány dőlt meg, amikor a diéta ülésére a követek ruhájuk alá rejtett fegyverrel érkeztek meg,²⁷ és egy alkalmas pillanatban elő is rántották kardjukat, elsőként Stanisław Poniatowski. A primás közbeavatkozásával végül sikerült megakadályozni, hogy az ülésteremben vér folyjon, de a Czartoryski-párt vezetőjére az eset nem vetett túl jó fényt. Nem tudjuk, hogy fellépésével mit akart elérni. Sokan megjegyezték, hogy Poniatowskinak nem volt veszélyérzete, annyira hitt a gondviselésben és a saját küldetésében.²⁸ Lehet, de valószínűbbnek tartjuk, hogy a harcias fellépés elsősorban nem a követeknek, hanem II. Katalinnak szült, akit így akart meggyőzni halált megvető bátorságáról.

Stanisław Poniatowski a sorsdöntő szentpétervári puccs után decemberben egy néhány soros saját kezű üzenetet kapott a cárnőtől. II. Katalin értesítette, hogy Kayserlinget²⁹ küldi Varsóba nagykövetnek azzal a megbízatással, hogy válasszassa meg őt királlyá, de ha ez semmiképpen sem megy, akkor legyen az új

25 Rulhière, 1807. II. 30.

26 Már a követeket választó szejmikeken is dúlt az erőszak. 1763 februárjában Radziwiłł herceg katonái szabályosan megostromolták azt a vilnusi házat, ahol Stanisław Poniatowski lakott a tartománygyűlés idején. Sztjegnyij, 2002. 98.

27 Az események sorrendjét a történészek általában ugyanúgy írják le, ezért nincs okunk kételkedni megtörténtükben. Ugyanakkor az ellenzék reakcióit legtöbbször csak éppen megemlítik. Kivételt képez Claude-Carloman de Rulhière (1735–1791) francia diplomata, történész és író, aki nemcsak gyakran a helyszínen tartózkodott és szemtanúja volt az eseményeknek, de jól ismerte a főszereplőket is, és sokukkal baráti kapcsolatban állt. És nem mellesleg utálta a Czartorysikat és Stanisław Poniatowskit. 1758-ban mint a francia nagykövetség titkára utazott Szentpétervárra. Szemtanúja volt II. Katalin államcsínyének, aminek történetét le is írta *Anecdotes sur la Révolution de Russie en 1762* címmel. A cárnőnek mindössze annyit sikerült elérnie, hogy a mű csak halála után jelenhetett meg nyomtatásban. Rulhière négy kötetben megírta (befejezetlen) művét a lengyelországi anarchia eredetéről és a Rzeczpospolita első területi megcsontításának történetéről (*Histoire de l'anarchie de Pologne*), amely 1807 után látott napvilágot. Rulhière, bár nem vonta kétségbe a Czartorysiki és Poniatowski reformtörekvéseinek jogosságát, mégis kíméletlen ellenfelüknek számított. Elfoglaltsága ellenére álláspontját érdemes figyelembe venni, mivel legalább annyira elmarasztaló véleményt alkotott a republikánusok célkitűzéseiről, a lengyel feudális alkotmány anomáliáiról, mint a Familiáról vagy Szaniszló Ágost uralmáról. Rulhière, 1807.

28 Zamoyski, 1992. 105.

29 Hermann Karl von Kayserling gróf (1697–1764) balti német nemesi család leszármazottja. Fiatalkorában a kurlandi hercegnő, a későbbi Anna Ivanovna cárnő kamarása volt. 1730-ban Szentpétervárra ment és orosz szolgálatba állt. 1733-ban kinevezték az Orosz Tudományos Akadémia elnökévé. 1734-ben Szászországba küldték nagykövetnek. 1741-ben birodalmi grófi címet kapott. 1744-ben Bécsbe küldte III. Ágost, 1746-ban követségbe ment Berlinbe, ahol porosz szolgálatba állt. 1752-ben Bécsbe került, ahonnan III. Péter cár hívta vissza, aki Varsóba akarta küldeni nagykövetnek, de ezt már utóda, II. Katalin tette meg. Miesner, 1934. 102–107. Kayserlinget Stanisław Poniatowski még fiatalkorból ismerte, matematikát és logikát tanított neki. Később még tanácsokat is adott neki utazásaira vonatkozóan. Gawerski, 1983. 51.

uralkodó Adam Kazimierz Czartoryski.³⁰ Az idős August Czartoryski láthatóan indignálódottan vette tudomásul, hogy a cárnő csak a fiatalokra gondolt, ezért azután Adam Kazimierz Czartoryski és Stanisław Poniowski is azonnal elhárította magától a jelölést. August fivére, Michał Czartoryski ugyan szívesen elfogadta volna a koronát, de a hercegek végül úgy döntöttek, hogy tekintettel lesznek August érzékenységre, és önként lemondanak a trónról unokaöccsük javára.³¹

Poniowskit ez idő alatt nem a korona sorsa érdekelte elsősorban: kitarátóan ostromolta a cárnőt, hogy engedélyezze a szentpétervári utazását. Nehéz derűtség nélkül olvasni sorait, melyekben kifejti, hogy támogatni akarja II. Katalint tanácsaival és személyes jelenlétével; igaz, akkor még nem tudott III. Péter haláláról.³² Vajon a férje meggyilkoltatásával alaposan gyanúsítható asszonynak milyen támogatást nyújthatott volna a korábbi szerető személyes jelenléte? Nem csoda, hogy II. Katalint saját bevallása szerint a hideg rázta Poniowski meggondolatlan sorait olvasva. Először megpróbálta higgadtan elmagyarázni neki levelében, hogy élete így is állandó veszélyben forog, de ha Poniowski odautazik, az mindkettőjük számára a biztos halált jelenti. Oroszországban naponta születnek összeesküvések, írta, amelyek uralkodásának módját akarják befolyásolni, mivel a törvények szerint ő csak régens lehetne a fia nagykorúságáig. Neki azonban nem tetszik ez a megoldás. Vannak, akik azt szeretnék, ha feleségül menne Grigorij Orlovhoz,³³ megint mások VI. Ivánnal³⁴ akarják összeházasítani.³⁵ Katalin azzal is tisztában volt, hogy aktuális kegyence (Orlov), akinek a trónját köszönhette, heves féltékenységet tanúsít Poniowskival kapcsolatban. Ezért Katalin valósággal könyörgött egykori szerelmének, hogy felejtse el a szentpétervári utazást, és többé ne is írjon neki titokban. A cárnő elég régen élt már Oroszországban ahhoz, hogy tudja, a „trónok harca”

30 A levélből egyértelműen kiderül, hogy a közhiedelemmel ellentétben II. Katalin még ekkor sem kötelezte el magát végérvényesen Poniowski jelölése mellett (Zamoyski, 1992. 79.), és kikérte tanácsosai véleményét is (Sztjegnyij, 2002. 103–104.).

31 Rulhière elmondása szerint később hosszú, személyes beszélgetést folytatott Adam Kazimierz Czartoryskivel, aki megerősítette, hogy önként mondtak le a koronáról, abban a reményben, hogy Stanisław Poniowski feleségül veszi II. Katalint. Rulhière, 1807. II. 117.

32 Zamoyski, 1992. 79.

33 Grigorij Orlov (1734–1783) tüzértiszt és II. Katalin szeretője. Részt vett a hétéves háborúban és porosz hadifogolyként került Szentpétervárra, ahol elnyerte a nagyhercegnő kegyeit. 1762-ben fivérével, Alekszej Grigorjevics Orlovval együtt tervezte ki az államcsínyt III. Péter megbuktatására és Katalin trónra ültetésére. Grigorij Orlov azt remélte, hogy feleségül veheti a cárnőt, de – mivel ezt Panyin külügyminiszter ellenezte – erre nem került sor. A cárnő őt küldte a törökökkel folytatott békétárgyalásokra is. Orlov ragaszkodott a tatárok függetlenségéhez és a keresztények felszabadításához, amit a törökök elleneztek, így a tárgyalások elhúzódtak 1774-ig. 1775-ben elhagyta Oroszországot, megházasodott, de felesége halála után betegen visszatért hazájába.

34 Ivan Antonovics von Braunschweig-Wolfenbüttel (1740–1764) Anna Leopoldovna mecklenburg-schwerini hercegnő fia, akit Anna Ivanovna orosz cárnő halála előtt jelölt ki utódjának VI. Iván cár néven, régensként pedig Biront állította mellé. A gyermek anyja V. Iván unokája, Anna Ivanovna unokahúga volt. A gyermek édesanyja lett az új régens, és ő uralkodott fia helyett 1741 novemberéig, amikor Erzsébet a preobrazsenszkij ezred támogatásával magához ragadta a hatalmat. VI. Ivánt magánzárkába, 1756-tól pedig a schlüsselburgi erődbe zárták, azzal az utasítással, hogy szökési kísérlet esetén azonnal meg kell ölni.

35 Rulhière, 1807. II. 31. 1764 júliusában egy sikertelen kiszabadítási akció során megölték. Zamoyski, 1997. 96.

még nem ért véget. Nyilván szeme előtt lebegett Alekszandr Mensikov, Ernst Biron (Ernst Johann von Biron), Anna Leopoldovna, akiknek sorsa arról árulkodott, hogy a cári birodalomban a teljhatalmat gyakran csak egy hajszál választja el a szibériai száműzetéstől vagy a haláltól.³⁶

Poniatowski viszont túlzottnak vélte II. Katalin aggodalmát, és továbbra is küldöztette neki rejtjeles leveleit, egészen addig, amíg a vakszerencse nem figyelmeztette őt könnyelműségére. Breteul báró³⁷ bécsi francia nagykövet futárát meggyilkolták a határon. Táskájából földre hullott Poniatowski egyik rejtjelezett levele, amely szerencséjére elkeveredett a hóban, így azt a merénylők nem találták meg. A cárnő számára Poniatowski folyamatos értetlensége óriási csalódás volt.³⁸ Kiderült, hogy amilyen jól ismerték a felvilágosodás irodalmát, annyira keveset tudtak a másik országról, és ez fatális félreértésekhez vezetett közöttük. A külföldi királyi udvarokban azonban éppen ekkor kapott szárnyra a híresztelés Poniatowski és II. Katalin esetleges házasságkötéséről.³⁹ Nyikita Panyin külügyminiszter ezzel az ötlettel akarta megvédeni a nevelésére bízott Pál trónörökös életét az esetleges merénylőktől.⁴⁰ A diplomáták egy része viszont úgy vélte, hogy a házasság legális formát adna az északi háború óta kialakult orosz protektorátusnak. Más politikusok ellenben úgy vélték, hogy Oroszország ezzel veszedelmes közelségbe kerülne nyugati szomszédjaihoz, és a kialakuló unió durván felborítaná a hatalmi egyensúlyt Európa keleti felében. Ebben a kérdésben a döntő szót végül a török szultán mondta ki, aki nem volt hajlandó elfogadni egy nem királyi vérből származó uralkodót a lengyel trónon.⁴¹

Stanisław Poniatowski 1763 tavaszán vetette papírra elképzeléseit a lengyel kormányzat átalakításáról IV. Ulászló állítólagos végrendeletének formájában, *Anecdote historique* címmel. Ebben azt állította, hogy a lengyel-litván államnak örökletes monarchiává kell alakulnia, mivel a köztársaság nem alkalmas egy ilyen hatalmas és decentralizált ország irányítására. Továbbá erős királyi kabinetre, állandóan ülésező diétára és fizetett hivatalnokokra lenne szükség a jobb kormányozhatóság érdekében.⁴² Közben azonban részt vett a Familia és a „hazafiak” (a republikánusok így nevezték magukat – R. É.) csatározásaiban, amelyek kezdtek polgárháborús színezetet ölteni. Az anarchia mélypontján, a törvényszéki bírákat választó tartománygyűléseken dúló fegyveres összecsapások miatt August Czartoryski 1763 márciusában fegyveres segítséget kért a cárnőtől a rend helyreállításához. Ezzel egyedül Poniatowski nem értett egyet.⁴³ A beavatkozásra Panyin külügyminiszter és

36 Mindegyiküket száműzték Szibériába vagy Észak-Oroszországba.

37 Louis-August baron de Breteuil (1730–1807) XIV. Lajos dédunokája. Európa számos országában volt nagykövet. A bajor örökösödési háború után kiemelkedő szerepet játszott Ausztria és Poroszország között az úgynevezett tescheni béke létrehozásában 1779-ben.

38 Zamoyski, 1992. 81.

39 Jasienica, 1986. 286–287.

40 Dinnyés, 2018a. 29–44.

41 Rulhière, 1807. II. 256.; Jasienica, 1986. 284.

42 Zamoyski, 1992. 90.

43 Uo. 267., 298.

Kayserling nagykövet véleménye alapján csak 1763 októbere után kerülhetett sor, amikor elhunyt III. Ágost.⁴⁴

A királyválasztó konföderáció

Úgy tűnt, hogy a gondviselés valóban Stanisław Poniatowskit támogatja: decemberben elhunyt III. Ágost utóda, akinek hátrahagyott kiskorú gyermeke megválasztását a lengyel törvények nem tették lehetővé.⁴⁵ A beállt *interregnum* idején a főhatalmat képviselő Lubieński prímás⁴⁶ 1764 áprilisára hívta össze a szejmet, ahol megnevezik a trónra pályázó jelölteket. A Familia Stanisław Poniatowski megválasztását támogatta, ami a nemesség óriási felzúdulását váltotta ki. Nyilvánvaló volt, hogy ez az orosz hadsereg újabb intervencióját vonja maga után, hacsak egy másik nagyhatalom támogatásával Jan Klemens Branickinek, Albert szász-tescheni vagy Henrik porosz hercegnek nem sikerül megszereznie a szavazatok többségét.⁴⁷ II. Frigyes – bár nem árulta el a lengyel követeknek, hogy a II. Katalinnal kötött kölcsönös segélynyújtási és meg nem támadási szerződésben kötelezte magát Poniatowski megválasztásának elfogadására⁴⁸ – elhárította a lengyel küldöttek kérését, és igyekezett rábírní őket, hogy fogadják el a cárnő jelöltjét.

Mivel Albert herceg magyar helytartó sem vágyott a lengyel koronára,⁴⁹ és Stanisław Poniatowskin kívül más jelölt nem akadt, a republikánusok, összefogva a szász és a francia párt képviselőivel, úgy döntöttek, hogy megakadályozzák a királyválasztó országgyűlés megnyitását. Ezt megelőzően a követválasztó tartománygyűlések megfélemlítése érdekében Branicki hetman a Korona hadseregét és a szász testőrséget, közel 80 ezer főt, végigmasírozta az országon, a fővárosba azonban az időközben megérkezett orosz alakulatok csak kétezer hívét engedték be.⁵⁰ A követek és szenátorok április 26-án nagy számban jelentek meg Varsóban, hogy meghíúítsák a diéta ülését és az azt levezető marsall megválasztását. A Familia jelöltje erre a posztra Adam Kazimierz Czartoryski volt. Mindkét fél kész volt fegyvert használni az eredmény érdekében. Az erőszakos incidensek után a prímás végül bejelentette, hogy a béke megőrzése érdekében az országgyűlés megnyitását elhalasztják. Ezután a Czartoryskik ellenfelei kivonultak Varsóból. Nem sokkal távozásuk után az orosz hadsereg egységei lerohanták az ellenzék hangadóinak birtokait. Litvánia „urának”, a wilnói vajdának, Karol Radziwiłłnek nieświeži (ma

44 Uo. 83–88.

45 Rulhière, 1807. II. 162.

46 Władysław Aleksander Łubieński (1703–1767), a Familia szövetségese, Stanisław Poniatowski királlyá választásának támogatója.

47 A Potocki-párt küldött is követeket II. Frigyeshez. Zamoyski, 1992. 85–92.

48 Rulhière, 1807. II. 161.; Jasienica, 1986. 307.; Zamoyski, 1992. 92.

49 Mária Terézia határozottan ellenezte, hogy Albert herceg kerüljön a lengyel trónra, mert ez komoly beavatkozás lenne a lengyel belügyekbe, ami Oroszország részéről biztosan ellenkezést váltana ki (Michalski, 1970. 13.). Még 1770 nyarán is agitáltak a Főtanács tagjai a II. József kíséretében lévő Albert herceget Eperjesen, hogy fogadja el a lengyel koronát (Kulcsár, 2004. 303–306.).

50 Rulhière szerint soha annyi vér nem folyt a szejmikeken, mint akkor. Rulhière, 1807. II. 161.

Nyjaszvizs, Fehéroroszország) palotáját szabályosan ostrom alá vették, familiáriusai segítségével azonban sikerült Moldvába menekülnie.⁵¹ A történetek miatt a külföldi nagykövetek sorra hagyták el Varsót, egyedül Repnyin herceg⁵² maradt állomáshelyén.⁵³

A Familia azonban nem vesztegette az időt, az ellenzéki követek távozása után folytatta az országgyűlést. A királyválasztást előkészítő konvokációs szjezmet konföderációvá alakították, ami megakadályozta a *liberum veto* alkalmazását.⁵⁴ Így maga a királyválasztás, a koronázás és az azt követő, két éven át folyamatosan működő szjejm is a nemesség hagyományos előjogainak megsértésével zajlott. Mindezt az tette lehetővé, hogy az orosz csapatok továbbra is a Rzeczpospolita területén állomásoztak.

A diéta először is elismerte II. Katalin császári, II. Frigyes királyi címét, egyetértett Biron visszahelyezésével a Kurlandi Hercegség trónjára, majd köszönetet mondott a cárnőnek a segítségért.⁵⁵ A lengyel alkotmány megreformálása Michał Czartoryski és Andrzej Zamoyski műve volt.⁵⁶ Ők vezették a vitákat, és hat hét alatt gyakorlatilag új alkotmányt adtak a lengyel–litván államnak. A változások egyik legfontosabb elemeként eltörölték a *liberum veto*t, az országos főméltóságokat pedig négy folyamatosan működő tanács alá rendelték (belügyi, pénzügyi, katonai és igazságügyi). Kinevezésük többé nem élethossziglan szólt, hanem csak négy évre, utána meg kellett újítani. Ettől kezdve tehát nem cselekedhettek a kormánytól függetlenül. Eltörölték a magánhadseregeket, a mágnások csak 300 fős testőrséget tarthattak maguk mellett. Létrehozták a királyi kabinetet, amely naponta megtárgyalta az aktuális ügyeket. A kancellár felügyelete mellett közrendi bizottságokat állítottak fel, amelyek feladata a királyi városok fejlesztése lett.⁵⁷

1764. szeptember 6-án a Familia és támogatói, összesen 5584 nemes jelenlétében, II. Szaniszló Ágost néven királlyá választották Stanisław Poniatowskit. November 25-én, Szent Katalin napján megtartották a koronázást is. Poniatowski szakított a hagyománnyal: a ceremóniára nem Krakkóban, hanem Varsóban került sor,

51 Uo. II. 219.

52 Nyikolaj Vasziljevics Repnyin (1734–1801) Panyin külügyminiszter unokaöccse volt. 1762–1763-ban Poroszországban teljesített diplomáciai szolgálatot, onnan került Lengyelországba, a varsói követségre. 1763–1768 között nagykövetként érvényesítette II. Katalin utasításait a lengyel–litván államban. 1768-ban a diplomataéletet katonaéletre váltotta. Az 1774-ig tartó orosz–török háborúban hadtestparancsnokként szolgált. Részt vett a háborút lezáró kücsük-kajnardzsi béke kidolgozásában. Ezt követően rendkívüli követ a Portán, majd az 1788–1792-es orosz–török háborúban újra frontszolgálatba állt, 1791-től az orosz csapatok főparancsnoki beosztásában. A iaszi béke megszületésében aktív szerepet játszott. A forradalmi Franciaország elleni koalíciók létrehozásakor Oroszországot képviselte a tárgyalásokon. 1798-ban kegyvesztett lett, az állami szolgálatból elbocsátották. Gebei, 2003. 79.

53 Zamoyski, 1992. 195.

54 Idővel a politikai elit is rájött, hogyan lehet a *liberum veto* jelentette veszélyt kiküszöbölni, és a konföderáció az ügyintézés egyik formájává vált.

55 Orosz részről ezek voltak a fő elvárások Poniatowski királlyá választásával kapcsolatban. Szytyegnyij, 2002. 108.

56 Zamoyski, 1997. 123.

57 Jasienica, 1986. 299–300.; Gierowski, 1988. 63.; Topolski, 1989. 180–181.

ahol a király nem szarmata öltözékben, leborotvált fejvel jelent meg, hanem egy maga kreálta „modernizált” öltözékben.⁵⁸

A konföderációvá alakított konvokációs szejm folytatta munkáját. Hamarosan megjelent a *Monitor*, az első modern, az angol *Spectator*hoz hasonlító hetilap, amely behatóan foglalkozott a szükséges reformokkal. Felállították a Lovagi Iskolát katonatisztek és mérnökök képzésére. Megszületett az első nyilvános színház. Egységesítették a súlyokat és mértékeket, eltörölték a magánvámokat és -illetékeket, helyette egységes, országos vámot vezettek be, amit minden, a határon áthaladó kereskedőnek fizetnie kellett. Létrejött a lengyel postahálózat, és elkezdtek kialakítani a diplomáciai képviselőket. Andrzej Zamoyski, az új kancellár javasolta, hogy minden jobbágyot tíz év katonai szolgálatot követően szabadítsanak fel. Eltörölték a *jurydykákat* (a városok földesúri tulajdonban lévő részei), azok lakosainak ezentúl hozzá kellett járulniuk a városi közterhekhez. Az uralkodó modernizálta a hadsereget és a pénzverést, továbbá igyekezett az új hivatalok, intézmények alkalmazottait a szegény kisnemesek, illetve külföldiek közül választani. Nagyarányú fejlesztésekbe fogott a kamarai birtokokon: vasöntödét, vasközművet és papírmalmot létesített.⁵⁹

1766-ban azonban látványosan megromlott a király és a cárnő kapcsolata. A békétlenséget II. Frigyes kezdeményezte, akit nagyon ingerelt az általános vám bevezetése Lengyelországban, mivel azt a Visztulán gabonát szállító porosz kereskedőknek is meg kellett fizetni. Emiatt II. Katalinhoz fordult azzal a kéréssel, hogy tegye szóvá a nem katolikus vallásúak, az úgynevezett disszidensek helyzetének rendezését,⁶⁰ valamint arra figyelmeztette, hogy a bevezetett lengyel reformok durván megváltoztatják a lengyel–litván állam kormányzását.⁶¹ Az 1764. áprilisi porosz–orosz szerződésben ugyanis megállapodtak, hogy nem engedik Lengyelországban eltörölni sem a *liberum vetót*, sem a nemesség hagyományos előjogait. Leszögezték, hogy készek fegyveres erővel megakadályozni a lengyel alkotmány reformját.⁶²

II. Szaniszló Ágost a királyválasztás előtt valóban megígérte II. Katalinnak, hogy egyenjogúsítja a nem katolikusokat, de ebben a kérdésben nem kezdeményezett semmilyen változtatást, mivel tudta, hogy az a nemesség lázadásához vezetne. A cárnő, aki megígérte a balkáni görögkeleti vallásúak felszabadítását,⁶³ meg akarta őrizni a „legfelvilágosultabb uralkodó” reputációját a lengyelországi pravoszlávok

58 Jasienica, 1986. 301. Még orvosi igazolást is szerzett, hogy hajának hirtelen leborotválása egészségügyi problémákat okozna neki. Zamoyski, 1992. 105.

59 Jasienica, 1986. 299–300.; Gierowski, 1988. 63.; Topolski, 1989. 180–181.; Zamoyski, 1992. 107–132.

60 A lengyelországi más vallásúak helyzetének rendezése már régóta napirenden szerepelt az orosz–porosz megállapodásokban. Már az 1740. december 27-én aláírt egyezményben is külön cikkely foglalkozott a protestánsok és a görögkeletiek védelmével, bár ezt nem követte semmilyen lépés. Ennek ellenére 1763 februárjáig a disszidenskérdés nem játszott kiemelt szerepet az orosz–lengyel viszonyban. Noha az orosz szinódus feliratában védelmébe vette hitsorsosait, az igazi nyomást a protestánsok gyakorolták a cárnőre, akik elárasztották küldöttségekkel. Noszov, 1999. 25–31. Wojciech Krieger lengyel történész szerint az 1760-as években bevándorolt protestánsok már nem voltak hajlandók elfogadni a lengyelországi helyzetet, és – ahogy korábban is – Oroszországhoz fordultak segítségért. 1764-ben protestáns pártok is alakultak a lengyel–litván államban. Krieger, 1996. 252–254.

61 Sztępczyński, 2002. 107.

62 Sorel, 1889. 15.

63 Rulhière, 1807. II. 332.

és a nemzetközi közvélemény előtt,⁶⁴ ezért nem engedett. A kibontakozó lengyel-ellenes propaganda-hadjáratban a cárnő és a porosz király biztatására igen visszataszító szerepet játszott Voltaire.⁶⁵

Szaniszló Ágost – még a konföderáció keretében – 1766 őszére összehívta a szejmet, hogy kidolgozzanak egy javaslatot a disszidensek jogainak rendezésére. A Familia tagjai hajlottak a vallásszabadság kihirdetésére. Tervük az volt, hogy a püspökök részvételével létrehoznak egy külön törvényszéket, amely kivizsgálná a nem katolikusok panaszait. A diéta össze is ült, és Repnyin herceg, az új orosz nagykövet rögtön le is szögezte, hogy a kidolgozott javaslat nem felel meg a cárnő által követelteknek, ami nagy veszélyt jelent a lengyel–litván állam számára, mivel határai mellett 40 ezer katona állomásozik. Repnyin lényegében ultimátumot adott a szejmnek, hogy amennyiben nem biztosítja a teljes egyenjogúságot a disszidenseknek, akkor hadüzenet következhet. Jóllehet a kancellár megjegyezte, hogy a 16 ezer fős lengyel hadsereg aligha tudna ellenállni az orosz katonaságnak, a követek mégsem elsősorban a vallási kérdéssel foglalkoztak, hanem a kormányzati reformokkal, főleg a *liberum veto*-val. Szaniszló Ágost nagy meglepetésére a követek az elmúlt két évben történt törvénysértéseket olvasták a fejére.⁶⁶

A teljesen tanácstalan orosz nagykövet August Czartoryskitől kért tanácsot, aki betegségére hivatkozva eddig távol maradt az üléstől. Az idős herceg meg is jelent a diétán, és azt javasolta, hogy hívjanak össze egy „igazi szejmet”, ahol érvényben lesz a *liberum veto*.⁶⁷ Felvetését a követek nagy tetszéssel fogadták. A király azonban úgy érezte, hogy nagybátyjai hátba támadták, ezért tovább érvelt a vétő eltörlése és egyes reformok mellett. Az általános vámot például az alkohol eladása utáni illetékekkel akarta felváltani, ami óriási bevételt jelentett volna az országnak, de Repnyin erről hallani sem akart. A Czartoryski fivérek hiába magyarázták a királynak, hogy ekkora ellenállással szemben nincs értelme hadakozni, a hiúságában vérig sértett Szaniszló Ágost továbbra is kitartóan és dühödten védte a változtatásokat, míg végül már csak néhány híve tartott ki mellette. November 4-én és 10-én azután a szejm megkapta az orosz és porosz követek memorandumát, amelyből kiderült, hogy a két ország elhatározott szándéka akár fegyveres úton is érvényesíteni a lengyel–litván államban a vallásszabadságot. Ezután Repnyin véget

64 A cárnő a *Kiáltvány a lengyelországi disszidensekhez!* című írásában azt állította, hogy nincs más célja az intervencióval, mint megakadályozni, hogy a lengyelek között véres konfliktusok alakuljanak ki a disszidenskérdés rendezése miatt. Zamoyski, 1992.

65 A kibontakozó propaganda-hadjáratban Voltaire azt állította: csak rosszindulatú híresztelés, hogy II. Katalin célja bizonyos területek megszerzése Lengyelországban, és az orosz hadsereg kizárólag azért vonult be a Rzeczpospolitába, hogy a cárnő kívánságára elősegítse a felvilágosodás eszméinek diadalát. II. Katalin ugyanerre hivatkozott a *Kiáltvány a lengyelországi disszidensekhez!* című írásában. Fabre, 1984. 370–371.

66 Rulhière szerint a feszült légkörben néhány összeesküvő karddal támadt a királyra, akit hívei védtek meg a támadástól. Más történészek nem tesznek említést erről. Rulhière, 1807. II. 359.

67 August Czartoryski fellépése mutatja, hogy 1764 óta a hercegek egyre jobban eltávolodtak a királytól. Szaniszló Ágost nem akart báb lenni a kezükben, ugyanakkor a Czartoryski fivérek joggal kifogásolták, hogy a király túlságosan bizalmas kapcsolatot tart fenn az orosz követtel, hogy nem hallgat a Kabinet tanácsosainak véleményére, túlságosan naiv és jótékony, ami folyamatos túlköltekezéshez vezet, és II. Katalin rendszeres pénzügyi támogatása ellenére is állandóan adósságokba keveredik. Zamoyski, 1992. 148–151.; Sztjegnyij, 2002. 115.

vetett az 1764. június óta tartó konföderációnak, és ezzel együtt kérdésessé vált az elfogadott reformok sorsa is.⁶⁸

II. Katalin nem volt hajlandó elfogadni a kudarcot, ezért Repnyin herceget azzal bízta meg, hogy gyakoroljon nyomást Szaniszló Ágostra a vallásszabadság törvénybe iktatása érdekében. Az orosz nagykövet először a más vallásúaknál, a disszidenseknél próbálkozott, de hiába; nagy többségük hallani sem akart arról, hogy a jogait követelő konföderációt hozzon létre. A valóságban a reklamált politikai jogok csak a nem katolikusok kisebb hányadát, elsősorban a protestáns nemeseket érintette, akik a hadseregben bármilyen posztot betölthettek, a tartománygyűléseken részt vehettek, szavazhattak, de országgyűlési követek és szenátorok nem lehettek, továbbá közfunkciókat sem tölthettek be. Az is régi sérelme volt a protestánsoknak, hogy nem építhettek templomokat, iskolákat, de ezekért a jogokért csak közel 573 disszidens vállalta a konfrontációt a lengyel nemességgel.⁶⁹

Repnyin ezért 1767 tavaszán a konzervatív hazafiak megnyerését tűzte ki célul. Azt mondta, ha hajlandók elfogadni a vallásszabadság törvénybe iktatását, akkor II. Katalin kész lenne garantálni az „arany szabadság” alapját képező „kardinális” jogokat, mint amilyen a *liberum veto*. Sőt, azt is sejteti engedte, hogy a cárnőt talán Szaniszló Ágost leváltásáról is meg lehetne győzni. A nemesség óriási lelkesedéssel fogadta javaslatát, és a Drezdából hazahívott Karol Radziwiłł herceg vezetésével július 13-án megalakult a radomi konföderáció, amelyhez több tízezren csatlakoztak. A konföderáció tagjai megegyeztek abban, hogy küldöttségük Szentpéterváron alázatosan kéri majd a cárnőt a kardinális jogok garantálására.

II. Katalin valóban megígérte kívánságuk teljesítését, ha megszavazzák a disszidensek egyenjogúsítását, de Szaniszló Ágost lemondatásáról szó sem esett. Beleegyezett abba, hogy őszre a hagyományos módon hívják össze az országgyűlést, ahol már érvényes lesz a *liberum veto*.⁷⁰ A konföderáció azon tagjai, akik aláírták a kiáltványt, többé nem hagyhatták el Radomot, tanácskoznuk is csak Repnyin jelenlétében volt szabad. Kezdték sejtetni, hogy egy nagy átverés áldozatai lettek. Néhányan közülük, mint például Kajetan Sołtyk krakkói püspök,⁷¹ megesküdtek, hogy nem járulnak hozzá a disszidensek egyenjogúsításához. „Ha én azt látnám,

68 Zamoyski, 1992. 149–161.

69 Rulhière, 1807. II. 366.; Zamoyski, 1992. 159–160.

70 Zamoyski, 1992. 155–156.

71 Kajetan Sołtyk (1715–1788) kiejvi, majd 1758-tól krakkói püspök. Az orosz eredetű Sztalikov család sarja, a Potockik oldalági rokona. Apja Teodor Potocki prímás udvarmestere volt. A jezsuitáknál tanult, belépett a rendbe, majd 1735–1738 között a római La Sapienza egyetemre járt. Apja halála után hazatért, és a krakkói püspök szolgálatába szegődött, akitől megkapta a Wawel katedrálisának kanonoki címét. 1753-ban „vérvád”-pert kezdeményezett 33 żytomierzi (ma Zsitomir, Ukrajna) zsidó ellen, aminek végén 13 vádlottat kivégeztek. Fokozódott érdeklődése a politika iránt, szorosan együttműködött Brühl gróffal, ezért megkapta a kiejvi püspöki címet. A Czartoryskik engesztelhetetlen ellensége volt. III. Ágost halála után eleinte ellenezte Szaniszló Ágost megválasztását, később azonban háttérbe vonult. A vallásszabadság körüli vitában éles ellentétbe került Repnyin herceggel, aki 1767-ben elrendelte letartóztatását és Kalugába száműzte. 1773-ban tért vissza, és a szenátusban hevesen ellenezte a lengyel–litván állam megcsonkítását. Hamarosan mentális betegség tünetei mutatkoztak nála, amit egy különbizottság kivizsgált. 1781-ben exkommunikálta Hugo Kolltáját a krakkói egyetem megreformálásáért. 1782-ben a király megfosztotta őt püspöki címétől.

hogy a disszidensek előtt kitárulnak a szenátus, a képviselőház, a bíróságok kapui, saját testemmel torlaszolnám el a kapukat, hogy engem tapossanak halálra. S ha én azt látnám, hogy a más vallásúak templomépítéshez készítenék elő a helyet, oda-feküdnek, hogy az én fejemre helyezték a templomuk alapkövét.”⁷²

A király számára a radomi konföderáció a reformok végét jelentette. Most azonban jobban taktikázott, mint az előző ősszel, személyesen is csatlakozott a konföderációhoz, hogy tisztában legyen az országgyűlésen történetekkel. A szejm marsalljává Karol Radziwiłłt választották. A disszidensek egyenjogúsítása ügyében a diéta azonban továbbra sem engedett. Nemcsak a pápai nuncius, de a püspökök is szót emeltek a javaslat ellen. Hiába hivatkozott Repnyin és az újonnan kinevezett Podoski⁷³ prímás a külföldi protestáns országok követeinek véleményére, a vallásszabadság elfogadtatása kilátástalannak tűnt. 1767 októberében ezért Repnyin katonái betörték a diéta ülésén a vallásszabadság bevezetése ellen lehangosabban tiltakozó szenátorok: Kajetan Sołtyk krakkói, Andrzej Zaluski⁷⁴ kijeji püspök, továbbá Wacław Rzewuski,⁷⁵ a Korona kishetmanjának és Seweryn⁷⁶ nevű fiának, a podóliai vajdának palotájába, és letartóztatták őket. Szaniszló Ágost levélben tiltakozott a nyilvánvaló törvénysértés ellen, kérte a foglyok szabadon engedését, és figyelmeztette a cárnőt, hogy az erőszak Lengyelországban ellentétes hatást válthat ki.⁷⁷

Miután Repnyin a szejm előtt kijelentette, hogy az elhurcolt követek példáját mások is követhetik, három nap múltán a konföderációs szejm a király javaslatára úgy döntött, hogy kinevez egy bizottságot a törvénytervezet kidolgozására. Ezt

72 Gebei, 2003. 78.

73 Gabriel Podoski (1719–1777) 1767-től lengyel prímás. A jezsuitáknál, majd Rómában a piaristáknál tanult. III. Ágost híve, később a radomi konföderáció egyik vezetője lett. Aláírta a kardinális jogokat megfogalmazó törvényt, 1768-ban csatlakozott azokhoz a szenátorokhoz, akik orosz segítséget kértek a bari konföderáció leverésére. 1771-től visszavonult a politikai életből. Konopczyński, 1991. I. 46.

74 Józef Andrzej Zaluski (1702–1774) a jezsuitáknál, majd a piaristáknál tanult. Európai körútja során tanulmányokat folytatott Rómában a jezsuitáknál, majd később a párizsi Sorbonne-on. 1723-tól krakkói kánok, a krakkói egyetemen doktorált teológiából. Egy ideig a trónörökös kancellárja volt Drezdában, de 1733-ban Leszczyński Szaniszló megválasztását támogatta. Vele ment külföldre, három évig szolgálta Luneville-ben. 1759-től kijeji címzetes püspök. 1764-ben támogatta Poniatowski királlyá választását. 1767-ben a vallásszabadság kérdésében szembefordult a királlyal, ezért Repnyin lefogatta és Kalugába hurcoltatta, ahonnan 1773-ban tért vissza.

75 Wacław Rzewuski (1706–1779) a Korona nagyhetmanja. Eleinte Leszczyński Szaniszló híve volt, de gyorsan áttért a szászok oldalára. Két alkalommal is megvédte III. Ágostot a Potockik államcsínyétől. Ezért jutalmából megkapta a hetmani bullát. Közvetített a Potockik és a Czartoryszkik között. Nem támogatta Szaniszló Ágost politikáját. Csatlakozott a radomi konföderációhoz. Összefogva a krakkói püspökkel, az 1767-es szejmen nyíltan tiltakozott a disszidensek egyenjogúsítása ellen. 1767-ben őt is elhurcoltatta Repnyin Kalugába, ahonnan 1773-ban tért vissza. Nemzeti hősként ünnepelték, ezért a király visszaadta neki a hetmani bullát.

76 Seweryn Rzewuski (1743–1811) Wacław Rzewuski fia. Európai körútja során járt Lotaringiában Leszczyński Szaniszlónál. Hazatérte után a Czartoryszkik ellenfele lett, segítette a radomi konföderáció megszervezésében. Amikor apját a vallásszabadság elleni felszólalásai miatt elfogták, önként csatlakozott a menethez és elkísérte apját Kalugába. 1773-ban tért vissza. 1774-től ő lett a Korona kishetmanja, 1776-tól szembefordult a királlyal és nyíltan támadta őt a szejmen. Próbált segítséget szerezni Bécsben és Berlinben Oroszország ellen. Végül az orosz udvartól kért segítséget a május 3-i alkotmány reformjainak eltörléséhez. A targowicai konföderáció egyik alapítója. A felosztások után visszavonult ukrainai birtokaira.

77 Zamoyski, 1992. 159–160.

követően az országgyűlés 1768 februárjában ült össze újból. A megfélemlítés atmoszférája elégnék bizonyult nemcsak a más vallásúak egyenjogúsításának elfogadásához, hanem az országgyűlési bizottság által kidolgozott törvényjavaslat egyéb pontjainak megszavazásához is. A törvényjavaslat tételesen felsorolta a kardinális jogokat, amelyek megváltoztathatatlan alkotmányos alapjogoknak számítottak. Ezek az alapvető nemesi privilégiumok (*neminem captivabimus, ius dominii et proprietatis* – de pallosjog nélkül –, a hivatalok és birtokok élethossziglani adományozása) mellett a *szlachta* rendi jogait is magukban foglalták (ellenállási jog, viritim királyválasztás, a legfőbb hatalom birtokosa a szejm, a Rzeczpospolita kormány-szerve, egyhangú döntések szükségessége).⁷⁸ Szaniszló Ágostnak mégis sikerült néhányat megmenteni az 1764 utáni reformok közül. A *liberum vetót* visszaállították, de csak a jelentéktelen kérdésekben, a pénz- és adóügyekben többségi szavazás döntött. Állandó törvényszéket állítottak fel a más vallásúak vitás ügyeinek intézésére.⁷⁹ A határozatot még meg kellett szavaznia a szenátusnak is, és ezzel véget ért a szejm.

II. Katalin örömmel fogadta a törvény elfogadását, és a kardinális jogok betartása mellett garanciát vállalt a lengyel–litván állam területi integritásának megvédésére is.⁸⁰ A cárnő nyilatkozata után – Repnyin ígérete szerint – három napon belül kivonták volna az orosz csapatokat. Ekkor robbant a hír a fővárosban: valahol Lengyelország délkeleti végén konföderáció alakult az elfogadott törvény elvetésére.

Oroszország beavatkozása a lengyel királyválasztásba, a rendi alkotmány megőrzésébe, valamint a konföderációk szervezése 1764–1768 között a cári birodalom éves költségvetésének 7-8 százalékát tette ki, megközelítőleg összesen húszmillió rubelre rúgott, aminek az értelme most megkérdőjeleződött.⁸¹

A bari konföderáció története, 1768–1773

1768. február 29-én nemesek egy csoportja Podóliában létrehozta a bari konföderációt.⁸² A szó ezúttal felkelést jelentett a diétán elfogadott határozat ellen, tagjai fegyvert is használhattak. A konföderáltaknak nyilvános gyűlésen kellett kihirdetni célkitűzéseiket egy kiáltványban, amelyben csatlakozásra hívták fel a velük egyetértő nemeseket. A célok kijelöléséről többségi szavazással kellett dönten. Ugyanígy választották meg katonai és civil vezetőiket. Elvben polgárok is csatlakozhattak a megmozduláshoz, de ez csak kivételes esetben fordult elő, és maguk a nemesek sem szorgalmazták. Konföderációt egyszerre csak egy járásban lehetett alakítani. Amennyiben a felkelők nagyobb területre kiterjedő akciót terveztek, minden egyes ott található járásban létre kellett hozni azt, kihirdetni a saját kiáltványukat, megválasztani vezetőiket. Ha a Lengyel Királyság minden egyes vajdaságában létrejött a kon-

⁷⁸ Bardach–Leśnodorski–Pietrzak, 1997. 298.

⁷⁹ A többi megmentett reformra lásd: Ring, 2022. 492.

⁸⁰ Rulhière, 1807. II. 377.; Zamoyski, 1992.

⁸¹ Sztjegnyij, 2002. 120.

⁸² Konopczyński, 1991. I. 41.

föderáció, akkor azok egymással szövetségre lépve megalakíthatták az úgynevezett Generális Konföderációt, amelynek vezetését a Generalność (Főtanács) vette át. Érthető módon a szervezkedés csak lassan haladt, annál is inkább, mert a nyilvános gyűlésről az orosz hadsereg is értesült, és megpróbálta azt megakadályozni, illetve szétzavarni. Gyakran komoly konspirációra volt szükség, hogy valahol bejelenthesék a konföderáció létrejöttét. Ennek következtében sokszor egy vajdaságban 2-3 konföderáció is alakult, amelynek alakulatai a saját választott vezetőjüket tekintették az „igazinak”, és nem fogadtak el utasítást másoktól. Ez rengeteg ellenségeskedést és belharcot eredményezett a felkelők között.⁸³

Józef Pułaski⁸⁴ felhívására 1768. február 29-én Bar vára mellett térdén állva közel 200 fő ünnepélyesen megesküdött, hogy megvédi hazája szabadságát a zsarnokságtól, kiűzi Lengyelország területéről az orosz csapatokat, és visszaállítja a katolikus vallás uralkodó szerepét.⁸⁵ Zászlóikat megáldotta a szellemi útmutatónak tekintett Marek Jandolowicz,⁸⁶ a karmelita kolostor vezetője. A konföderáció megalkotásának ötlete valójában Adam Krasiniski⁸⁷ kamienieci püspöktől származott, akinek 1767 októbere, Sołtyk krakkói püspök letartóztatása után menekülnie kellett, ezért Józef Pułaskit bízta meg az összeesküvés további szervezésével. Adam Krasiniski utólag többször elmondta, hogy Pułaski lelkére kötötte, hogy felkelést ki-robbantani csak az orosz csapatok kivonása után és azt követően szabad, hogy a konföderációt minden vajdaságban megszervezték; a célok közül pedig ki kell hagyni a vallási kérdést, mert az szembefordítaná a disszidenseket a felkelőkkel. Mivel Pułaski az intelmek közül egyet sem fogadott meg, a püspök később hazaárulással vádolta őt.⁸⁸

Az orosz hadsereg kiűzése jelentős katonai erőt igényelt, ezért Józef Pułaski nemcsak a podóliai nemességtől kért segítséget levélben, hanem a szász választótól, II. József császártól, a porosz és a francia királytól, továbbá a török szultántól. Tájékoztatta őket a felkelés kitöréséről és céljairól. Krasiniskival együtt abban bízott, hogy a Lengyelországgal barátságos viszonyt fenntartó államok a felkelők delegá-

83 Rulhière, 1807. III. 49., 113.

84 Józef Pułaski (1704–1769) warecki sztarosza, országgyűlési követ, a bari konföderáció katonai vezetője. Vajdasági, majd országos funkciókat is betöltött. 1768 februárjában mélyen átérezte a nemesi társadalom elkeseredettségét a szejm határozatai miatt, ezért nem várta meg, hogy az összeesküvés áttérjedjen minden vajdaságra, hanem ki-robbantotta a felkelést, bízva társai hazafias lelkesedésében. A konföderáció költségét a saját vagyonából fedezte, a harcokban mindhárom fia részt vett, de csak Kazimierz élte túl a felkelést. A Generális Konföderáció Főtanácsának megalakulása után vitába keveredett a katonai vezető szerep miatt Joachim Potockival és Michał Krasiniskival. Pułaski nem akarta alávetni magát a Direktórium utasításainak, ezért Potocki börtönbe záratta, ahol betegsége miatt meg is halt.

85 Konopczyński, 1991. I. 36.

86 Marek Jandolowicz (1713–1799) Lembergben született polgári családban. 1743-ban belépett a sarutlan karmeliták rendjébe, később a berdyczowi kolostorban kanonok lett. Csodadoktor és szent hírében állt, ezért Antoni Lubomirski herceg, Bar akkori tulajdonosa segítségével kolostort alapított a vár mellett, amelynek ő lett a szuperiora. Azt jósolta, hogy Szaniszló Ágost hamarosan elveszíti hatalmát. 1768. június 19-én kereszttel a kezében támadt a várat ostromló orosz katonákra. Bar bevétele után elfogták, Kijevbe hurcolták, és hat évig raboskodott, mígnem II. Katalin amnesztiát adott neki. Utoljára Tadeusz Kościuszko egyik brigádjának zászlaját áldotta meg.

87 Konopczyński, 1991. I. 23–26.

88 Rulhière, 1807. III. 115.

cióit is szívesen fogadják majd, és nem tagadják meg tőlük a segítséget. Nem vették figyelembe, hogy az úgynevezett „baráti országok” a „hivatalos” Lengyelországgal álltak kapcsolatban, nem pedig a megkoronázott uralkodó és a kormány ellenségeivel. Valójában eleinte egyetlen országban sem fogadták a konföderáció követeit hivatalosan, legtöbbször csak a francia nagykövetektől sikerült információkat szerezniük az egyes udvarok álláspontjáról.

1768-ban a felkelők kisebb csoportjai gerillaharcot folytattak az orosz csapatok ellen. Szaniszló Ágost király kezdetben nem engedélyezte a lengyel hadsereg fellépését a konföderáltakkal szemben, mert el akarta kerülni a polgárháborút. Repnyin nagykövet azonban csírájában kívánta elfojtani a lázadást, és leállította az orosz csapatok kivonását, emellett arra utasította őket, hogy keményen lépjenek fel a konföderáció híveivel szemben. Szaniszló Ágostot megfenyegette, hogy ha a lengyel király katonái nem fordulnak szembe a felkelőkkel, az orosz csapatok „nem fognak foglyokat ejteni”. A király – félve a vérfürdőtől – utasította Ksawery Branicki főparancsnokot, hogy próbálja meg szétválasztani a lázadókat és az orosz csapatokat.⁸⁹ Ez azonban nem sikerült, mivel a felkelők azonnal megtámadták a királyi hadsereget is. A konföderáltak nem rendelkeztek tüzérséggel, de váratlan támadásaikkal kisebb veszteségeket tudtak okozni az ellenfélnek. Amikor viszont reguláris egységek egyesített erejével kerültek szembe, már nem tudták tartani magukat, így május végéig elvesztették Bar várát és az elfoglalt déli területeket. Nyugati irányban azonban rövid ideig tartó látványos sikert ért el az időközben megalakult krakkói konföderáció a Wawel elfoglalásával. Ez óriási szenzációnak számított, Európában valójában csak ekkor figyeltek fel a lengyelországi eseményekre. A polgárság lelkes támogatása ellenére, valamint felmentő csapatok hiányában azonban két hét után kénytelenek voltak kapitulálni a királyi csapatok előtt.⁹⁰

Mivel a konföderáció megalakítói nem készültek fel előre a harcra, nem voltak tartalékaik, katonáikat csak a parasztok adóztatásával tudták élelmezni. Amikor azonban néhány konföderációs alakulat betört Ukrajnába, és ott is ehhez a módszerhez folyamodott, a feldühödött és a helyi pópák által már hetek óta izgatott parasztok óriási pusztításba fogtak. Engesztelhetetlen dühvel támadtak a katolikusokra, felégették az udvarházakat, és a birtokosokat családjukkal, zsidó gazdatisztjeikkel, árendásaikkal együtt felkoncolták. A vérfürdő megközelítőleg 15 ezer lengyel és 30 ezer zsidó áldozatot követelt, a lázadás pedig futótűzként terjedt Litvánia és Lengyelország belső területei felé.⁹¹ Az általános rémület következtében a nemesség bezárkózott házaiba, védve családját és értékeit. A két tűz közé szorult konföderáltak egy része kénytelen volt Moldvába menekülni, de a hajdamákok⁹² és az orosz csapatok oda is követték őket. Az egyik ilyen tömegmészárlásra a török határ mentén fekvő Balta városában került sor, ahol az áldozatok között nagyszámú muszlim és zsidó is volt. Mivel a város egyik fele már a szultán birodalmához tarto-

89 Uo. 43.; Zamoyski, 1992. 169–171.

90 Rulhière, 1807. III. 90–92.; Konopczyński, 1991. I. 73–78.

91 Rulhière, 1807. I. 69.; Zamoyski, 1992. 169.

92 Így hívták az ukrainai rablóbandákat, amelyek nagy részét kozákok alkották.

zott, és az iszlám jog kötelezi a hívőket a halottak megbosszulására, a Porta kénytelen volt hadat üzeni Oroszországnak 1768. október 6-án.⁹³

A váratlan esemény mindkét birodalomban óriási elégedetlenséget váltott ki. Egyik sem állt készen a harcra. III. Musztafa szultán tanácsosai húzták az időt, hátha mégis sikerül valamilyen békés kompromisszumot találni, II. Katalin pedig elmenekült a zúgolódó fővárosból.⁹⁴ A hír egyedül a lengyeleket töltötte el örömmel, mivel a szultán céljai között szerepelt a rend helyreállítása a Rzeczpospolitában. Biztosra vették a törökök győzelmét, valamint azt, hogy a háború miatt az orosz hadvezetés kénytelen lesz kivonni a csapatainak nagy részét a lengyel–litván államból, ami lehetővé teszi a konföderáció bázisának kiszélesítését. A felkelők egy része a telet vagy a Kárpátokban létesített bűvőhelyen, vagy egyes mágnások birtokán vészelté át, a többiek egyszerűen hazamentek.

Tavasszal azután a lázadók gyors ütemben hozzáfogtak a hiányzó konföderációk megszervezéséhez, ami 1769 nyarára sikerült is. A moldvai határ melletti Glinianyban (ma Glinjani, Ukrajna) gyűlt össze a 179 szervezet képviselője, hogy létrehozza a Generális Konföderációt, és megalakítsa annak vezető szervét, a Generalnoscot, amit mi a továbbiakban Főtanácsnak fogunk nevezni. Ez a testület a lengyel–litván állam egész területét lefedte, így ki lehetett jelenteni, hogy az egész Rzeczpospolita szuverenitását testesítette meg. Létrehozását már kezdetektől sürgették a francia diplomaták, annak igazolására, hogy az egész „lengyel nemzet” áll harcban az orosz intervencióval, nem csak néhány oligarcha.⁹⁵

Ezzel egy időben, 1769 kora tavaszán megkezdődtek az orosz–török hadműveletek. A Moldvában rekedt konföderáltak Chocim (ma Hotin, Ukrajna) ostrománál hatékony segítséget nyújtottak a török hadseregnek, amely nagyrészt önkéntesekből és újoncokból állt. Jóllehet a hadjárat elején Mehemet Emin nagyvezír erre nem mutatott igényt, sőt a lengyeleket is ellenségnek tartotta, utóbb véleménye a franciák közbenjárására megváltozott. Az orosz katonaság – amely nem volt sokkal tapasztaltabb a töröknél, de vakfégyelmének, engedelmességének köszönhetően – végül viszonylag gyors győzelmet aratott. A hadjárat után maradt temetetlen halottak, a higiénia hiánya miatt viszont hamarosan pestisjárvány tört ki, amely először Ukrajnában okozott nagyobb pusztítást.

A konföderáltak számára az orosz hadsereg gyors visszatérése annál nagyobb csapást jelentett. Még nem volt idejük megválasztani a Főtanács tagjait, és máris menekülniük kellett. A lengyel törvények megkövetelték, hogy a tanács hazai földön működjön, ott azonban az orosz hadsereg zaklatásai miatt nem volt biztonságban. Végül a sziléziai Biąła (ma Bielsko-Biła, Lengyelország) mellett döntöttek, amely a Tescheni Hercegség Lengyelországhoz és Ausztriához tartozó részén feküdt, s ahonnan veszély esetén a konföderáltak át tudtak menekülni Morvaországra vagy Magyarországra. 1769 végén a Főtanács a bécsi udvar engedélyével mégis tovább költözött Eperjesre (Prešov, Szlovákia), aminek közelében feküdt Karol

93 Rulhière, 1807. III. 94–95.; Zamoyski, 1992. 171.

94 Rulhière, 1807. III. 108.

95 Uo.

Radziwiłł egyik birtoka. A konföderáció fejévé Adam Kraśiński kamenieci püspököt választották meg, katonai vezetőnek pedig Joachim Potockit.⁹⁶ Mivel mindketten Moldvában tartózkodtak, Michał Pac generális⁹⁷ helyettesítette őket. A Főtanács tagjainak nézetei eléggé különbözőek voltak, egy dologban értettek csak egyet: az orosz csapatok kiűzésében és Szaniszló Ágost király trónfosztásában. A Főtanács, amelynek tagjai szinte kivétel nélkül szabadkőművesek voltak, részben a varsói *Erényes Szarmata* és a duklai, Jerzy Mniszech⁹⁸ vezette alpáholyhoz tartozott.⁹⁹ Tagjainak életében fontos szerepet játszott a „kőműves” tevékenység, ezért 1769-ben Eperjesen is létrehoztak egyet, *Erényes Utazó* néven.¹⁰⁰

Sajnos nincsenek információk arról, hogy a Főtanács milyen alkotmányt szánt a lengyel–litván államnak, ha a konföderáció győz, mert a bari konföderáció levéltári anyaga elégett a második világháború alatt. A Főtanács titokban működött, így csak az időnként kibocsátott kiáltványaiból lehet sejteni, hogy mi volt a célja. Némi bepillantást engednek a konföderáció vezetőinek szándékaiba azok a kritikai megjegyzések, amelyeket feltehetőleg Amelia Mniszchowa, Heinrich von Brühl szász miniszter leánya fűzött Mably francia filozófusnak a lengyel alkotmányreformra vonatkozó javaslataihoz.¹⁰¹ Michał Wielhorski,¹⁰² a Főtanács franciaországi köve-

96 Joachim Karol Potocki (1725–1791) a bari konföderáció katonai vezetője, a bracławi várnagy fia. Részt vett a Leszczyńskit támogató partizánharcban 1733–1735 között. Csatlakozott a radomi, majd a bari konföderációhoz. Miután vereséget szenvedett az orosz csapatoktól, birtokait elkobozták, és Moldvába menekült. 1770-ben egyik tagja volt a király trónfosztását meghirdető Főtanácsnak. 1779-ben tért vissza hazájába, majd birtokain gazdálkodott. Szczygielski, 1984. 50–57.

97 Michał Jan Pac (1730–1787) litván generális. A varsói piaristák kollégiumában tanult. A Familia ellenfele volt, tiltakozott Szaniszló Ágost megválasztása ellen. 1767-ben csatlakozott a radomi konföderációhoz. Tagja volt annak a bizottságnak, amelyet Repnyin a kormányzati reformok megghiúsításával bízott meg. A bari konföderáció tagjaként a Főtanács egyik civil vezetője lett. A konföderáció kiáltványai az ő aláírásával jelentek meg. Támogatta Szaniszló Ágost trónfosztását. A Rzeczpospolita első területi megcsonkítása után emigrált, 1776-ban francia állampolgárságot szerzett. Konopczyński, 1991. I. 437.

98 Jerzy Mniszech (1715–1778) a Korona nagymarsallja, a lengyel–litván állam tényleges kormányzója volt. 1758-ban, amikor a Czartoryskik szakítottak a drezdai udvarral, Heinrich von Brühl főminiszter megtette őt jobbkezének. A Familia esküdt ellenségének, valamint a szász és a republikánus párt vezetőjének számított. 1767-ben csatlakozott a radomi, 1768-ban a bari konföderációhoz. Jerzy Mniszech hozta létre az első szabadkőműves páholyt 1742-ben Wiśniowiecban, majd az Oroszországból elűzött svájci Pierre Le Fort segítségével megalapította második, angol rítusú páholyát Duklában, 1749-ben. Mindkét páholy a drezdai nagypáholy irányítása alá tartozott.

99 Mably, 1781.

100 Michał Wielhorski fiának nevelője, Bernhardi Izsák szerezte meg az engedélyt az alapításhoz. Hamarosan egész hálózat alakult ki az eperjesi páholy környékén. H. Balázs Éva szerint rövidesen Girálton, Selmecbányán, Besztercebányán, Miskolcon és Kassán jöttek létre alpáholyok. H. Balázs, 1967. 19.; Hass, 1982. 107.

101 Maria Amelia Mniszchowa (1736–1772) Brühl szász miniszter leánya. Dumouriez, 1848. 109.

102 Michał Wielhorski (1730–1814) volhíniai nemesi családból származott. Jó kapcsolatokat épített ki Brühlle, aki diplomáciai küldetésekkel bízta meg. Az udvari párt képviselője volt. III. Ágost halála után az ellenzékhez csatlakozott, részt vett a radomi konföderációban. Később csatlakozott a bari konföderációhoz is. A Főtanács 1770-ben Párizsba küldte, hogy beszélje rá a versailles-i udvart egy francia főherceg lengyel trónra ültetésére. Nem járt sikerrel, mert Choiseul hamarosan megbukott. 1776 után tért haza, amikor amnesztiát kaptak a bari konföderáció tagjai. Szaniszló Ágost megmentette a vagyonelkobozástól. Birtokainak egy része osztrák fennhatóság alá került. 1775-ben grófi címet kapott Galíciában. Később visszavonult a politikai életből. Elítélte az 1791. május 3-i alkotmányt, rokonszenvezett a targowicai konföderációval. Luiewicz–Rachuba, 1994. 248.

te kérte meg Mablyt, hogy foglalja össze álláspontját a lengyel államrendszer megjavításának módjáról. Valószínűsíti Mniszchowa szerzőségét, hogy a konföderáció vezetői közül senki sem tudott olyan jól franciául, mint ő. Az irat alján csak annyi áll, hogy „egy duklai alkotás”.

Az észrevételek szerzője abból indult ki, hogy a lengyelek sajátossága az engedetlenség, a törvények be nem tartása, ami a fiatalok rossz neveléséből ered. Ezért őket csak erővel lehet rábíni a törvények betartására, legyenek azok bármilyen jók vagy hasznosak. Soha, senki nem fogja tudni rákényszeríteni a lengyeleket, hogy engedelmeskedjenek bármilyen szabálynak. A járványok, háborúk sújtotta, ritkán lakott Lengyelország legfeljebb 30 ezer fős hadsereget tud fenntartani, amivel nem fenyegeti egyik szomszédját sem. A Rzeczpospolitát éppen azért nem szabad megreformálni, hogy a szomszédos országok ne tartsanak tőle. Nem ért egyet Mablyval abban, hogy nem szabad a Wettineket visszahívni a lengyel trónra, mert szerinte a lengyelek az ő uralkodásuk alatt voltak a legboldogabbak. Úgy véli, hogy a lengyel–litván államnak vége, ha Szaniszló Ágost és a Czartoryskik reformjai fennmaradnak, és őket nem büntetik meg súlyosan a vétkeikért. Mniszchowa észrevételei közé fűzte még azt az általánosan elterjedt tévhitet, mely szerint nem kell attól tartani, hogy a lengyel–litván állam valamelyik szomszédja kedvet kapna a terjeszkedéshez és el akarna foglalni bizonyos területeket, mert akkor a másik kettő közül valamelyik ebben biztosan megakadályozná.¹⁰³ A duklai úrnő tehát a konföderál-takkal együtt el sem tudta képzelni, hogy a három szomszédos állam egyetértésben feldarabolja a Rzeczpospolitát. Megjegyzései azt mutatják, hogy a Főtanács lényegében ugyanazt akarta, mint a radomi konföderáció, kiegészítve a trónfosztással és az orosz csapatok kivonásával. Nem tudni ugyanakkor, hogy ezeket a nézeteket miként sikerült összeegyeztetni a szabadkőműves eszmékkel, valószínűbb, hogy a titkos társaságok látogatása csak divathóbort volt számukra.

1769-ben nem voltak különösebb harcok a felkelők és a cári, illetve a királyi csapatok között. A konföderáció vezetői mindenütt az új királyt keresték, nem riadva vissza a területi engedményektől sem. Az ő ötletük volt már 1768 decemberében, hogy Ausztria foglalja vissza a Szepeességet, és tekintse azt Albert herceg lengyel trónra ültetése árának.¹⁰⁴ Miután a konföderáltak 1769 tavaszán betörték az elzálogosított városokba, és megpróbálták azokat megadóztatni, Mária Terézia megtiltotta ezt, és a császári csapatokat a terület védelmére utasította. Áprilisban – eleget téve Kazimierz Poniatowski herceg,¹⁰⁵ lublói sztarosztja kérésének, hogy kíméljék meg a szepesi településeket a lázadók betöréseitől – a Habsburg Birodalom hadserege bevonult a több száz éve elzálogosított szepesi városokba, hogy bizonytalan időre visszafoglalja azokat. A pestisjárvány terjedésének megakadályozására hivatkozva kordont húzott a terület határán, kitűzve a császári sást.

103 Michalski, 1974. 141–153.

104 Uo.

105 Kazimierz Poniatowski herceg (1721–1800) Stanisław Poniatowski testvére volt, a Korona alkamarása (1742–1773). Hercegi címét 1764 decemberében a királlyá koronázott testvérétől kapta. Ő volt a szepesi városok sztarosztja. Miután Ausztria 1769-ben megszállta, majd 1772-ben a Habsburg Birodalomhoz csatolta a Szepeességet, eladta kamarási címét, és visszavonult a politikai élettől. Zelińska, 1982–1983.

Ugyanezt tette szinte azonnal II. Frigyes is, amikor kordonnal záratta le a Királyi Poroszföld határát.¹⁰⁶

1769 nyarán a leváltott Repnyin herceg helyére új nagykövetet nevezett ki a cárnő, Volkonszkij grófot.¹⁰⁷ A lengyel szenátorok ekkor úgy döntöttek, hogy levelet intéznek II. Katalinhoz, amelyben felpanaszolják az előző nagykövet tetteit. Egyúttal kérték Katalint, hogy kövesse meg a lengyel lakosságot és fizessen kártérítést a Repnyin által okozott károkért. A cárnő felháborodása nem ismert határt. Amikor megtudta, hogy a kezdeményezés négy szenátortól, köztük a Czartoryski fivérektől indult ki, dühében elrendelte vagyonuk azonnali teljes elkobzását. Az idős hercegek valószínűleg belátták, hogy súlyos felelősség terheli őket az országban dúló, fosztogató orosz hadsereg bevonulásaért, ezért a továbbiakban megtagadtak minden együttműködést a szentpétervári udvarral, és inkább eltűrték birtokaik elkobzását, aminek viszont a híre alaposan megtépázta Észak Szemiramiszának hírnevét az európai királyi udvarokban. A cárnő és Volkonszkij ettől kezdve a királyt, nagybátyjait és körét „kriptoföderáltaknak” tekintette.¹⁰⁸

A cári flotta behajózása a Földközi-tengerre, majd a török flotta megsemmisítése azonban megváltoztatta az európai udvarok viszonyát a lengyelekhez és a cári birodalom terjeszkedéséhez. Oroszország egyik hadiflottája a Dardanelláknál cirkált, és félő volt, hogy bombázni fogja Konstantinápolyt, a másik két flotta pedig a Peloponnészoszon szervezte a görög felkelést. Sejteni lehetett, hogy a cárnő igen messzire tekintő terveket fontolgat az Oszmán Birodalommal kapcsolatban. A sikerek nyomán még nagyobb célt tűzött maga elé: Konstantinápoly elfoglalását, amire elsősorban az Orlov-párt hívei ösztönözték az udvarban.

Az 1770-es haditervet nem más, mint Nagy Frigyes dolgozta ki számára.¹⁰⁹ Ennek lényege a szárazföldi támadás folytatása volt egyrészt a Duna irányába, másrészt a Don torkolata felé, Azov, Nagy Péter egykori erődjének visszaszerzésére, továbbá Nagy- és Kis-Kabardia meghódítására. Ehhez kapcsolódott még a besszarábiai és a krími tatárok leválasztása a törökökről, valamint egy másik flotta kiküldése, amely a Fekete-tenger irányából támadta Konstantinápolyt.¹¹⁰ A török fővárosban a veszély nagyságának felismerése párosult annak beismerésével, hogy csapataik haditechnikai szempontból hihetetlenül elmaradtak. A szultán sietett felkérni Ausztriát és Poroszországot a béke közvetítése érdekében, II. Katalin azonban egyelőre hallani

106 Dinnyés, 2018b. 102–103.

107 Mihail Volkonszkij (1713–1788) orosz nagykövet, főparancsnok. A Miloszlavszkij-ág leszármazottja, a Kurlandi Hercegségben nőtt fel. Részt vett a törökök elleni háborúban, elkísérte Alekszandr Rumjancevet a konstantinápolyi béketárgyalásokra. 1749-től ezredes. Rendszeresen utazott Lengyelországba tárgyalásokat folytatni az udvar híveivel. 1762-től a Lengyelországban, az Elbląg mellett állomásozó orosz hadsereg parancsnoka. 1762-ben mint a testőrgárda parancsnoka csatlakozott II. Katalin híveéhez, ezért utólag a cárnő kitüntette és kinevezte altábornaggyá. 1769-től varsói nagykövet. Az 1771-es pestis-üzendülés leverése után Moszkva főparancsnokává nevezték ki, utána harcolt a Pugacsov-lázadás ellen. Volkonszkij, 2004.

108 Zamoyski, 1992. 177–178.

109 Rulhière, 1807. III. 287.

110 Sztjegnyij, 2002. 132.

sem akart a békéről.¹¹¹ A háború tehát folytatódott a Balkánon és a lengyel–litván államban is.

Moldva és Havasalföld tartós megszállása közelebb hozta egymáshoz Poroszországot és Ausztriát. Így került sor a császár és a porosz király találkozóira 1769-ben a sziléziai Neissében (ma Nysa, Lengyelország) és 1770-ben a morvaországi Neustadtban (ma Uničov, Csehország). II. József és Nagy Frigyes sziléziai tárgyalását követően azonban a császárnak is kedve támadt a lengyelországi terjeszkedéshez, mert a bécsi udvar sürgősen tanulmányozni kezdte a történelmi lengyel–magyar határokat. 1770 nyarán az osztrák hadsereg a magyar korona jogaira hivatkozva további három sztarosztaságot foglalt el, a nowy targit, czorsztynit és szandecit (Sądec). A határon mindenütt kitűzték a császári sas jelét. A porosz uralkodó úgy vélte, hogy a bécsi udvar ezzel kijelölte azokat a területeket, amelyekre a jövőben igényt tart, és a pestisveszélyre hivatkozva ő is előretolta a kordont egészen Nagy-Lengyelországig.¹¹²

Az orosz terjeszkedés határozottabb fellépésre készítette Versailles-t is. A konföderáció helyzetében némi változást hozott, hogy Choiseul¹¹³ francia külügyminiszter 1770-ben újabb emisszáriust küldött Lengyelországba a helyzet tanulmányozására. Charles-François Dumouriez¹¹⁴ kipróbált kalandor volt Versailles szolgálatában, aki tökéletesen megfelelt a francia külügyminiszter céljainak. Choiseul ugyanis óvatosan megpróbálta megtorpedózni XV. Lajos pacifista szándékait, és határozottabb lépéseket kívánt tenni II. Katalin kelet-európai terjeszkedésével szemben. Dumouriez-nak pénzügyi és katonai támogatást ígért, ha arra érdemesnek találja a lengyeleket.¹¹⁵

A francia emisszárius 1770 szeptemberében érkezett Eperjesre, ahonnan szinte azonnal vissza akart fordulni. Mélységesen felháborította őt, hogy a Főtanács dúsan felékszerezett tagjai vadászatokkal, lakomákkal, bálokkal mulatták az időt,

111 *Izstorija vnyesnyej polityiki*, 2000. 118–119.

112 Dinnyés, 2018b. 102–103.

113 Étienne-François de Choiseul-Beauprés-Stainville (1719–1785) 1758–1770 között irányította a külügyeket XV. Lajos udvarában. Igyekezett modernizálni az államigazgatást, korlátozni az egyházi befolyást az államügyekben. Ő kötötte meg a diplomáciai forradalomnak tekintett francia–osztrák szövetséget 1756-ban. 1757-ben Mme de Pompadour támogatásával lett bécsi nagykövet. A hétéves háború alatt Bécsből irányította a francia csapatokat. Később hálából ő lett XV. Lajos főminisztere. Megreformálta a hadsereget, flottát építtetett, hogy Franciaország fel tudja venni a versenyt Nagy-Britanniával. 1766-ban annektálta Lotaringiát, később Franciaországhoz csatolta Korzikát. Oroszországgal szemben háborúra ösztönözte a törököket és a svédeket. Chaussinand-Nogaret, 1998.

114 Charles-François du Périer Dumouriez (1739–1823) a francia forradalom tábornoka, Choiseul francia külügyminiszter emisszáriusa. 1770–1771-ben részt vett a bari konföderáció harcaiban. Visszatérte után a konföderátusok feljelentései alapján bebörtönözték. 1776-tól Cherbourgban szolgált. 1790-ben belépett a Jakobinus Klubba. 1792-ben kinevezték külügyminiszternek, majd hadügyminiszternek. Erről a posztjáról azonban lemondott és átvette a parancsnokságot a francia hadsereg felett. Nevéhez fűződik a valmyi (szeptember 20.) és jemappe-i (november 6.) győzelem. 1793 elején Hollandiában vereséget szenvedett, majd Belgiumba vonult. Márciusban fegyverszünetet kötött az osztrákokkal, majd megadta magát nekik. Miután kiszabadult a hadifogságból, Angliában telepedett le, itt élt élete végéig. Henry, 2002. 115–137.

115 Vioménil, 1808. 2–3.

de tőle azonnal pénzt kértek.¹¹⁶ Pac tábornoknak végül – Amelia Mniszchowa segítségével, aki Dumouriez szerint a konföderáció lelke volt¹¹⁷ – sikerült a franciát maradásra bírni. Ott-tartózkodása alatt, október 13-án hirdette ki a Főtanács Szaniszló Ágost trónfosztását, utólag ezt sokan Dumouriez hatásával magyarázták. Hiába tiltakozott, mondván, hogy ebben semmilyen szerepet nem játszott, hazatérése után ez volt az egyik fő vádpont vele szemben. A források szerint a király de-tronizálását a törökök követelték először, még 1769-ben. A Moldvában tartózkodó konföderáltak ki is hirdették ezt, ezért a többi alakulat nem értette a Főtanács halogatását. Pac generális ugyanakkor azzal magyarázta habozását, hogy nem akart polgárháborút kirobbantani.¹¹⁸

1770 decemberében Pułaski egységei elfoglalták és megerősítették a częstochowai pálos kolostort, amelyet 1770. december 31. és 1771. január 15. között megvédték Drevic ezredes¹¹⁹ alakulatainak ostromával szemben. A katolikus vallás szimbólumának számító, szentként tisztelt hely megtartása a többnapos ágyúzás ellenére óriási sikernek számított, ami új lendületet adott a konföderáltak harcának.¹²⁰

A Főtanács gyors átszervezése után Dumouriez meggyőzte a tagokat arról, hogy szükség van egy haditervre. Ennek kidolgozása érdekében elutazott Lengyelországba. Az ott tapasztaltak elkeserítették, az ígért 40 ezer fős hadsereg helyett mindössze alig 16 ezer katonát talált, akik nyolc különböző vezető irányítása alatt harcoltak. Mivel parancsnokaik nem értettek egyet, gyűlölködtek, képtelenek voltak a közös harcra. A felkelőknek nem volt tüzérségük, ezért Dumouriez azonnal ágyúkat, lőszert, puskaport rendelt Magyarországról és Sziléziából. Choiseultól pedig kiképzőtiszteket és hadmérnököket kért.

A francia forradalom későbbi legendás híró tábornoka itt is nagyban gondolkodott. Úgy vélte, hogy legkönnyebben úgy lehetne elérni az orosz csapatok kivonását Lengyelországból, ha a hadszínteret áthelyeznék Oroszországba. Ennek érdekében Kis-Lengyelországban akarta összevonni az egységeket és a Visztula vonala mellett kiépíteni néhány erődítést, ahová a felkelők vissza tudnak vonulni, és ahol a fegyvereket, muníciót tárolhatják. A francia hadmérnökök hozzá is fogtak Tyniec, Lanckorona megerősítéséhez, amelyek egy napra járóföldre voltak Krakkótól. A Főtanáccsal folytatott hadakozások után Dumouriez-nak sikerült meggyőzni a tagokat arról is, hogy a győzelem érdekében fel kell fegyverezni a parasztokat. Ezután megkezdődött a toborzás és az újoncok kiképzése a francia tisztek segítségével. A terv szerint a nagy-lengyelországi Zaremba tábornok¹²¹ vezette konföderáltak

116 Dumouriez, 1848. 108.

117 Uo. 109.

118 Rulhière, 1807. IV. 139.

119 Ivan Grigorjevics Drevic/Johann von Drewitz (1739–1783) német származású katonatiszt, aki a hét-éves háborúban átvált az orosz hadseregbe, ahol a magyar és a szerb huszáralakulatoknál szolgált. Részt vett a bari konföderáció elleni harcokban, később pedig a Pugacsov-lázadás leverésében. Hírhedt szadista volt, aki kedvtelésből gyilkolta a hadifoglyokat. Szuvorov többször panaszt emelt ellene.

120 Mémoire de M. le Chevalier Thesby de Belcour colonel au service des confédérés de Pologne. Sur la campagne qu'il fit avec eux en 1769. In: Vioménil, 1808. 76.; Konopczyński, 1991. II. 457.

121 Józef Zaremba (1731–1774) a királyi csapatok tábornagya, a nagy-lengyelországi konföderáció vezetője. Nemesi származású. A száz hadseregben szolgált a hétéves háború idején, majd a királyi hadsereg-

Kazimierz Pułaski alakulataival együtt csatlakoztak volna a Dumouriez irányítása alatt álló egységekhez, valamint a Károly kurlandi herceg és a franciák által küldött segélycsapatokhoz, majd együttesen vonultak volna északi irányba Litvánia felé. A sereg előtt a litván konföderáltak nyitották volna meg az utat Szmolenszk felé.¹²²

A nagyszabású terv megvalósítása április végén kezdődött, amikor Szuworov¹²³ csapatai megérkeztek a térségbe. A harcok június 22-ig tartottak. Bár a tynieci erődöt védő katonák kitartottak Szuworov többnapos ágyútámadásaival szemben, Lanckoronánál a frissen kiképzett újoncok gyorsan megfutamodtak az orosz csapatok elől. Dumouriez totális vereséget szenvedett, a további csapátösszevonások értelmüket veszítették. A francia katonatiszt, aki 1770 decembere, Choiseul herceg kegyvesztése óta utasítások hiányában önhatalmúlag cselekedett, most végképp kedvét veszítette. Az új külügyminiszternek írt levelében felmentését és maga helyére egy utód kiküldését kérte, a vereséget pedig a lengyelek fegyelmezetlenségével és Pułaski engedetlenségével magyarázta.¹²⁴

Duc d'Aiguillon herceg választása Vioménil báróra esett, aki 1771 őszén ért Lengyelországba.¹²⁵ Utazása alatt Kazimierz Pułaski és Zaremba tábornok, a nagy-lengyelországi csapatok vezetője sikeres támadást intézett Poznań mellett a királyi hadsereg ellen. Varsóban megijedtek, és megerősítették a védműveket, mert tartottak a felkelők betörésétől. Annak ellenére, hogy a litván konföderáció 1771 nyarán több győztes ütközet után árulás miatt súlyos vereséget szenvedett Szuworovtól, a felkelők nem adták fel. A harc folytatása érdekében Radziwiłł herceg lovakat vásárolt, Sapieha herceg nagy kölcsönt vett fel a holland bankoktól fegyvervásárlásra.¹²⁶ Úgy tűnt, hogy a konföderáció végre erőre kapott, nemzetközi hírnevét viszont alaposan megtépázta a novemberi kísérlet a király elrablására.¹²⁷

Vioménil báró megérkezése után tanulmányozta Dumouriez tervét, és arra készült, hogy 1772-ben újból megkísérli végrehajtani azt. Minden az orosz–török háború folytatásától függ, állapította meg. A helyzet azonban gyökeresen megváltozott az év végére. Panyin külügyminiszter Oroszország katonai kimerültségére hivatkozva arra kérte II. Frigyeszt, hogy seregeivel foglalja el Nagy-Lengyelországot,

ben. 1759–1762 között a hajdamákok ellen harcolt Ukrajnában. 1769 elején csatlakozott a bari konföderációhoz, kitüntette magát több csatában, többek között Czeszochowánál. 1770-ben ő lett a nagy-lengyelországi felkelők parancsnoka. A király elleni merénylet miatt lemondott a parancsnokságról, amit nem fogadott el a Főtanács. 1772 márciusában vereséget szenvedett az alakulata, ezután szélnek eresztette katonáit, és behódolt az uralkodónak. Pułaskival már korábban összekülönbözött, aki végleges távozása előtt, 1772 áprilisában utoljára még feldúlta Zaremba birtokait. 1773-ban országgyűlési követ lett, 1774-ben egy baleset következtében hunyt el.

122 Dumouriez, 1848. 113–114.

123 Alekszandr Vasziljevics Szuworov (1720–1800) generalisszimusz. Apja Vaszilij Ivanovics Szuworov tábornok. 1745-ben lépett katonai szolgálatba, a katonáskodást a hétéves háborúban tanulta ki. 1768-tól Lengyelországban harcolt a felkelők ellen. Ezt követően számos háborúban vett részt. 1794-ben vereséget mért Tadeusz Kościuszko seregére is, utána tábornaggyá nevezték ki. Mindig hitt a győzelemben, állítólag sohasem szenvedett vereséget. Brockhaus–Efron, 2007. 812.

124 Dumouriez, 1848. 124–136.

125 Vioménil, 1808. 149., 163.

126 Uo. 214.

127 Ring, 2022. 499–500.

megakadályozva az ottani konföderáció hadműveleteit. Oroszország 25 ezer katonát tart fegyverben a lengyel–litván államban, ennél többet nem tud küldeni; az orosz hadsereget kimerítette a háború és a parasztlázadások leverése; a porosz segítség nélkül 1771 telén nem tudják megtartani Litvániát – írta Panyin.¹²⁸

A kérésnek a porosz hadsereg németes alapossággal tett eleget, rendkívüli adókkal kifosztva a településeket, erőszakos verbuválással sújtva a lakosságot. A parasztoktól elkobzott gabonát kereskedelmi forgalomba hozta a német területeken, ugyanakkor a nagy-lengyelországi földműveseknek nem engedte meg, hogy eladják azt a szomszédos, éhínséggel sújtott cseh és morva tartományokban. Nagy Frigyes felfedezte a „véradó” új formáját. Megparancsolta a pomerániai és nagy-lengyelországi településeknek, hogy férjhez adandó korban lévő lányokat küldjenek Brandenburgba, akiknek a hozománya egy ágy, egy tehén, két malac és fejeként három aranydukát, amit természetesen az ott lakóknak kellett összeadniuk.¹²⁹ Közel 20 ezer családot hurcoltak el kényszerszolgálatra. II. Frigyes mindezt civilizatórikus küldetésnek tekintette. A brutális megszállás miatt Zaremba tábornok kénytelen volt kapitulálni, hogy megmentse Nagy-Lengyelország pestissel is sújtott népességét a további zaklatásoktól. A konföderációnak még egy utolsó hősiességi akcióra futotta erejéből: a francia tisztek irányításával február 2-án elfoglalták és február 29-ig megtartották a Wawelt, a Rzeczpospolita függetlenségének szimbólumát. A konföderáltak abban reménykedtek, hogy ez ismét a lengyel felkelésre irányítja majd az európai országok figyelmét, amelyek ezután megakadályozzák az ország megcsonkítását, ez azonban nem következett be.¹³⁰

Miért járult hozzá II. Katalin a lengyel–litván állam első megcsonkításához?

A rendszerváltás előtt ez volt a történészek által leggyakrabban feltett kérdés a Rzeczpospolita területeinek elcsatolásával kapcsolatban. Mivel a lengyel–litván államban a 18. század eleje óta csak az történhetett, amit Oroszország jónak látott, ezért logikátlanak tűnt, hogy a cárnő lemondott befolyási övezete egy részéről a két szomszédos állam javára. Igaz, a 19. század végén Albert Sorel a rendelkezésre álló levéltári anyagok alapján igyekezett megalapozott választ adni a fenti kérdésre,¹³¹ amíg azonban az orosz levéltári anyagokat nem lehetett kutatni, maradtak kétségek álláspontjával kapcsolatban. A 2000 után kiadott, témára vonatkozó orosz szakirodalom szerzői már alaposan tanulmányozták II. Katalin döntésének hátterét a levéltári iratokban, és megerősítették Albert Sorel véleményét, azt, hogy a területi elcsatolások ötlete II. Frigyesről származott.

128 Rulhière, 1807. IV. 258.; Vioménil, 1808. 163.; Konopczyński, 1991. II. 609.

129 Rulhière, 1807. IV. 237–238.; Konopczyński, 1991. II. 607–611.

130 Vioménil, 1808. 163., 178–215.

131 Sorel, 1889.

A porosz király szándékát akár családi örökségnek is tekinthetjük. A Lengyel Királysághoz 1466-ban, kiterjedt autonómiával, önként csatlakozó középkori Királyi Poroszföld (*Królewstwo Pruskie*) vagy más néven Gdański Pomeránia megszerzése elengedhetetlen volt a Brandenburg és Poroszország közötti közvetlen földrajzi kapcsolat megteremtéséhez. Az 1660. évi olivai béke óta független Porosz Hercegség minden uralkodója igyekezett megragadni a legkisebb lehetőséget is, hogy ezeket a területeket megszerezze. 1768. október 7-én írt politikai végrendeletében II. Frigyes kiemelte, hogy szükséges megszerezni „néhány helyet” a Visztula völgyében. A későbbi fejlemények tükrében ő elsősorban Gdańskra gondolhatott, de annak bekebelezésére Poroszországnak még évtizedeket kellett várnia.¹³²

Nem állíthatjuk ugyanakkor, hogy orosz részről nem merültek fel hasonló javaslatok. Oroszországnak 1720 után számtalan sérelme volt: a lengyel királyok nem ratifikálták az 1686-os örök békéről szóló egyezményt, amelyben ígéretet tettek a disszidensek teljes egyenjogúsítására, 1720 után Európában a lengyelek utolsóként nem ismerték el a cárok császári és a porosz uralkodó királyi címét, továbbá nem rendezték a határkérdést. A két állam közötti határvonal pontos meghúzásának igénye már összefüggött bizonyos „kikerekítési” vagy egyenesen területelcsatolási igényekkel, mivel a cári birodalmat – saját állítása szerint – jelentős károk érték. Az orosz álláspont szerint a határrendezés elmaradása miatt könnyebben kelnek át a határon a rablóbandák, a tatár és kozák alakulatok, a másik irányból pedig egyszerűbb a jobbágyok, óhitűek és katonaszökevények átjutása a pravoszlávok által lakott lengyel–lítván területekre, ahol villámgyorsan eltűnnek az ottani parasztok közé vegyülve. Oroszország több százezer ember elvesztését tulajdonította a szabályozatlan határoknak az 1760-as évekig. Lengyel részről viszont azt kifogásolták, hogy az orosz hadsereg lengyelországi „átvonulásaikor” az erőszakos rekvirálások, adóztatások, bekvártélyozás során a lakosság tetemes károkat szenvedett el, és folyamatosan követelték, hogy ezért fizessen kártérítést a cári birodalom. Továbbá a Rzeczpospolita soha nem mondott le az 1667-es andruszowói békében elvesztett ukrán területekről.¹³³

II. Katalin az orosz udvarban töltött csaknem két évtized alatt alaposan felkészült az uralkodásra. Mivel tudatosan Nagy Péter politikai örökségét akarta folytatni, külpolitikai szempontból is egyetértett azzal, hogy Oroszországot északi és déli irányban ki kell juttatni a tengerhez. Már 1761-ben, tehát még a trón megszerzése előtt saját kezűleg a következőket írta a cári birodalom külpolitikai feladatairól: „Egyesíteni a Fekete-tengert a Kaszpival, majd mindkettőt az Északival; a kínai és kelet-indiai kereskedelmet Tatárföldön vezetni.”¹³⁴ A feladat első részét, a balti-tengeri kijárat megszerzését gyorsan abszolválta, visszaültetve Biront a Kurlandi Hercegség trónjára. Nehezebb kérdés volt a déli irányú terjeszkedés, ami az ő idejében már sokkal nagyobb jelentőséggel rendelkezett, mint Nagy Péter korában. Nyilvánvaló volt, hogy a dél-ukrajnai és dél-oroszországi vidékek gazdasági előnyeit addig

132 Uo. 32.

133 Sztjegnyij, 2002. 88–89.

134 Uo. 87.

nem lehet teljesen kiaknázni, amíg a terület állandóan ki van téve a törökök, tatárok és kozákok folyamatos betöréseinek, ami megakadályozza az állandó települések létrejöttét és ellehetetleníti a hajózást a Dnyeperen. Ugyancsak hátráltatja a fejlődést a Fekete-tenger partján kiépített kikötő hiánya.

Délen Erzsébet cárnő uralkodása idején benépesült Új-Szerbia,¹³⁵ és tovább folytak a telepítések az Új-Oroszországnak elnevezett területen.¹³⁶ Megnőtt a művelt földek és a kereskedelmi forgalomba hozható termékek mennyisége. A Közép-Európa felé vezető szárazföldi utak hosszúsága miatt csak a tengeri kereskedelem jelentett alternatívát. II. Katalin ezért kezdettől fogva arra törekedett, hogy a cári birodalom visszaszerezze Azovot, erődöket építsen, az orosz flotta kijusson a tengerre és ott szabadon kereskedjen. Sőt, átjutva a Dardanellákon elérje a földközi-tengeri kikötőket. Mindent ennek a célnak rendelt alá. Tisztában volt vele, hogy mennyire ingatag volt az uralma az első években, ezért gyors külpolitikai sikerekkel akarta megszilárdítani hatalmát. Már trónra lépése után megígérte a balkáni görög-keleti vallásúak felszabadítását.¹³⁷ Ebből a szempontból a lengyel-litván állam első-sorban azért volt fontos számára, hogy bizonyíthassa: mindent megtesz a pravoszlávok egyenjogúsításáért.

II. Katalin 1762 augusztusában Stanisław Poniatowskinak írt, saját kezű üzenetéből kiderül, hogy már akkor eldöntötte, hogy kiket szeretne a lengyel trónon látni. Rögtön III. Ágost halálhíre után megüzente II. Frigyesnek is, hogy az orosz jelölt a lengyel trónra Stanisław Poniatowski, és elvárja, hogy a porosz király ennek megfelelően cselekedjen. A kérdést 1763. október 6-án megvitatta legbizalmasabb tanácsadóival is. Itt konkrétan még nem hangzott el Poniatowski neve, de azt leszögezték, hogy a következő uralkodó csak lengyel lehet.¹³⁸

Később a cárnő Besztuzsev-Rjumin¹³⁹ kancellárral négy szemközt már a konkrét jelöltekről is beszélt. A tapasztalt, Európában tanult diplomata jól tudta, hogy hazájában másként mennek a dolgok, mint a többi országban. Ezért úgy vélte, hogy a Czartoryski család túl gazdag ahhoz, hogy engedelmes alattvalója legyen

135 Katonai határvidék Zaporozsje (ma Zaporizzsja, Ukrajna) északnyugati részén. 1751-től ide telepítették a Balkánról menekülőket. Kezdetben a Katonai Kollégium felügyelete alá tartozott, majd 1764-ben az Új-Oroszországi kormányzósághoz csatolták.

136 Új-Oroszország (Novorosszija) a Fekete-tenger északi partvidékének egy része. II. Katalin 1764-ben létrehozta az Új-Oroszországi kormányzóságot (1764–1802). Elsősorban katonai ütközőzónaként funkcionált az Oszmán és az Orosz Birodalom között. 1775-ben a kormányzóságba olvasztották a Zaporozsjei Hadat is.

137 A cárnő kihasználta azt a Balkánon elterjedt legendát, amely szerint az ottani keresztényeket egy „szőke” nép fogja felszabadítani. Erre már I. Katalin ideje óta rájátszott az orosz diplomácia. Sorel, 1889. 9–10.

138 Sztjegnyij, 2002. 103–104.

139 Alekszej Petrovics Besztuzsev-Rjumin gróf (1693–1766) régi orosz család leszármazottja volt. 1712-ben Nagy Péter őt küldte Borisz Kurakin herceggel együtt az utrechti kongresszusra. 1721-ben koppenhágai orosz nagykövetnek nevezték ki. Erzsébet cárnő állampuccsa után alkancellár lett, 20 éven át irányította az orosz külügyeket. Poroszország felemelkedését nagyon veszélyesnek tartotta, ezért a francia–porosz szövetséggel szemben védelmi szerződést kötött Nagy-Britanniával és Ausztriával. 1744-ben kinevezték kancellárnak. 1746-ban védelmi és kölcsönös segélynyújtási szerződést kötött Ausztriával, majd 1747-ben Dániával és a Portával. 1757-ben létrehozta a Minisztertanácsot. 1759-ben Erzsébet cárnő száműzte őt a birtokaira, és csak 1762-ben, II. Katalin trónra lépése után hívták vissza. Szerepe volt a lengyel királyválasztásokról folyó tárgyalásokban.

a szentpétervári udvarnak. A kevésbé módos Poniatowskit alkalmasabb jelöltnek tartotta a lengyel trónra. Cinikus érvelésében kiemelte, hogy Poniatowski mindig rá lesz szorulva az orosz pénzügyi támogatásra, ezért könnyebb lesz őt rövid pórázon tartani. Az október 6-i tárgyaláson ugyanakkor elhangzott egy szigorúan titkos javaslat is Csernisev gróftól.¹⁴⁰ A Haditanács elnöke úgy vélte, hogy legjobb lenne a viták helyett egyszerűen elfoglalni Lengyel Livóniát, a Polocki, a Vityebszki és részben a Msztjiszlavi vajdaságot a Dnyeper bal partján, az orosz határt pedig áthelyezni a Dvina, a Druc és a Dnyeper vonalára. A cárnő bizalmas tanácsadói ugyan elvetették a tervet, de azzal a megjegyzéssel, hogy a későbbiekben érdemes szem előtt tartani ezt a megoldást is.¹⁴¹

November 11-én fogalmazta meg II. Katalin utasításait Kayserling varsói követnek. Tudatta, hogy utódjának, új varsói követnek Nyikolaj Panyin unokaöccsét, Nyikolaj Vasziljevics Repnyint nevezi ki, egyúttal felsorolta azokat az elvárásokat, amelyeket az új lengyel királlyal szemben támaszt: fogadja el Biron uralmát a Kurlandi Hercegségben, biztosítsa a disszidensek egyenjogúságát, rendezze Oroszországgal a határvitákat, ne változtassa meg a lengyel kormányzatot, hagyja érvényben a *liberum* vetót és ne növelje a hadsereg létszámát. Hangsúlyozta, hogy a királynak meg kell értenie: köteles lesz „egész uralkodása alatt birodalmunk érdekeit a saját érdekeivel összevetni, azoknak alárendelni, és minden erejével azok sikerét előmozdítani (...) és szakadatlanul megőrizni irántunk való engedelmisségét, és minden esetben a mi igazságos törekvéseinket támogatni, nem ellenezni”. Az utasításnak volt egy szigorúan titkos pontja is, amely kimondta, hogy ha a királyválasztásnál nélkülözhetetlen a katonai intervenció, akkor Oroszország addig nem teszi le a fegyvert, amíg kárpótlásul nem csatolják hozzá Lengyel Livóniát.¹⁴²

Nem kétséges, hogy már az orosz–porosz egyezmény aláírását követően hallatszottak olyan hangok Európában, hogy Oroszország területeket fog elcsatolni a Rzeczpospolitától. Még jobban felerősödtek ezek a híresztelések a disszidensek körül kialakult vita idejében. Voltaire¹⁴³ fizetett prókátorként védelmezte a rosszululátú pletykákkal szemben II. Katalint, és akkor talán még nem is teljesen alaptalanul. Annak ellenére, hogy az életét jól ismerő Jakov Barszkov történész szerint „a cárnő legfőbb fegyvere a hazugság volt, egész életében kora gyermekkorától kezdve a kései öregkorig ezt a fegyvert használta, virtuóz módon uralkodott vele, manipulálta a szüleit, a nevelőit, a férjét, a szeretőit, az alattvalóit, a külföldieket,

140 Zahar Grigorjevics Csernisev grófot (1722–1784) 1742-ben Bécsbe küldték követségi szolgálatra. 1744-től fivéreivel együtt Pjotr Fjodorovics szolgálatában állt. 1749-ben jelentkezett katonai szolgálatra. A hétéves háborúban, különösen Berlin ostrománál tüntette ki magát. II. Katalin az 1762-es államcsíny után hazahívta. A Haditanács elnökhelyettese, 1763-ban elnöke lett. Átszervezte a hadügyi adminisztrációt, centralizálta a katonai irányítást. Lengyelország első megcsönkítése után Belorusszia főkormányzója lett. II. Katalin elégedett volt Csernisev reformjaival, és 1782-ben őt nevezte ki az újonnan kialakított Moszkvai kormányzáság élére.

141 Sztjegnyij, 2002. 104.

142 Uo. 106–107.

143 Voltaire (1694–1778) francia filozófus, aki valóban komoly anyagi támogatásban részesült II. Katalintól, ezekben az években hatalmas sajtókampányt folytatott a koncepciós perekben elítélt és kivégzett francia protestánsok rehabilitálása érdekében. Fabre, 1984. 321.

a kortársait és az utódait”, a rendelkezésünkre álló dokumentumok szerint 1771-ig valóban nem gondolt saját „játszótere”, a Rzeczpospolita területi megrövidítésére. Az ilyen jellegű javaslatokat elhessegette, egyetértésben külügyminiszterével, Panyinnal, aki a kialakítandó északi szövetség tagjaként számított a lengyel–litván államra.

Ezt az álláspontot erősíti az a tény is, hogy a cárnő 1768. február 13-án, a lengyel–orosz örök barátsági szerződésben garanciát adott, és vállalta nemcsak a kardinális jogok betartását, hanem a Rzeczpospolita területi integritásának megőrzését is.¹⁴⁴ 1770-ben egyenesen kölcsönös védelmi és segélynyújtási szerződést ajánlott II. Szaniszló Ágostnak, sőt rábízta volna az orosz csapatok vezetését is, ha Lengyelország csatlakozik a törökellenes háborúhoz. A lengyel uralkodó azonban – szenátorai tanácsára – csak a védelmi szerződést akarta elfogadni,¹⁴⁵ ami nagyon kihozta sodrából II. Katalint. Ennek ellenére még Saldern¹⁴⁶ új nagykövet is azzal az utasítással utazott Varsóba 1771 januárjában, hogy igyekezzen konszolidálni az országot és megbékíteni a lengyeleket.¹⁴⁷

1764 áprilisa, az orosz–porosz szövetség megkötése óta II. Frigyesnek újabb indoka is lett, hogy a lengyel területek elcsatolása irányába terelje a diplomáciai tárgyalásokat. A cárnővel kötött megállapodás alapján az Oroszország részvételével zajló fegyveres konfliktusok költségeihez Poroszországnak hozzá kellett járulnia. A porosz uralkodó ezt megfelelő kompenzáció hiányában szerette volna elkerülni, ezért hirtelenjében a „béke” megőrzésének védelmezője lett. Az 1769-es és 1770-es személyes találkozók folyamatosan győzködték II. Józsefet, majd Kaunitz kancellárt arról, hogy nem áll szándékában megtámadni Ausztriát, sőt a Német-római Birodalom egyetlen államát sem. Legfőbb vágyának a németek békés együttélésének megteremtését tartotta. Mérsékletre intette Ausztriát a törökökkel szemben is, mivel a császár nagyon szerette volna Belgrádot visszaszerezni. A porosz uralkodó II. Katalinhoz intézett üzeneteiben időnként célzott a lengyel területek megszerzésére a kilátásba helyezett katonai segítség fejében, de a cárnő ilyenkor általában a warmiai püspökséget, illetve a Kurlandi Hercegséget ajánlotta fel neki, amit a porosz uralkodó túl kevésnek tartott. 1769. február 2-án javasolta először a Rzeczpospolita háromoldalú megcsonkítását Solms porosz követ¹⁴⁸ a dán szolgálatban álló diplomatára, Lynar¹⁴⁹ grófra hivatkozva. Javasolta, hogy Oroszország

144 Sztjegnyij, 2002. 118.

145 Zamoyski, 1972. 176–177.

146 Kasper von Saldern (1711–1786) német kisnemesi származású diplomatát Panyin nagyra becsülte. Óriási tapasztalata volt az európai diplomáciai ügyekben. Ő intézte el Dánia számára Holstein és Oldenburg cseréjét, később részt vett az angol–orosz szerződés megkötésében. 1771–1772-ben azzal a megbízással ment Varsóba, hogy megbékítse a lengyeleket. A porosz–orosz megállapodás után viszont az lett a feladata, hogy a királyt és a Czartoryski fivéreket rávegye, támogassák az orosz hadsereg fellépését a konföderáttakkal szemben. Mindannyian visszautasították. A lengyel–litván állam első megcsonkítása után Saldern kegyvesztett lett. Konopczyński, 1991. II. 500.

147 Panyin 1771. június 11-i sürgönyében értesítette Saldernt az egyezmény megszületéséről. Uo. 505–506.

148 Victor Friedrich von Solms-Sonnenwalde (1730–1783) porosz diplomata, II. Frigyes követe Stockholm-ban (1755–1757) és Szentpéterváron (1762–1799). Nagy szerepet játszott 1764-ben az orosz–porosz szövetség létrejöttében.

149 Rochus Friedrich zu Lynar (1708–1781) régi porosz családból származott. 1733-ban ment Koppenhágába, különböző diplomáciai megbízásokat teljesített. 1749-ben küldték először a szentpétervári udvarba.

ajánlja fel Ausztriának a Szepeesség, Lemberg (Lviv, Ukrajna) elfoglalását a törökök elleni háborúhoz csatlakozás fejében.

II. Katalinhoz fűződő bizalmas kapcsolata lehetővé tette a porosz királynak, hogy belelásson a cárnőnek az Oszmán Birodalmat érintő terveibe. Tudta, hogy Katalin ragaszkodik a román fejedelemségek és a Krím félsziget függetlenné nyilvánításához, egy kikötőhöz és egy görög szigethez, ahol a kereskedelmi hajók átrakodhatnak, valamint az orosz flotta hajózási jogához a tengeren, a Dardanellák és a Boszporusz használatához, továbbá Azov és Kabardia megszerzéséhez. Mind ezen felül általános amnesztiát kért a görög felkelés résztvevőinek.¹⁵⁰ A porosz király tisztában volt azzal, hogy II. Katalin követelései teljesíthetetlenek, így soha nem fog békét kötni a törökökkel. Fivérének, Henrik hercegnek azt írta, hogy „fejgörcsöt kapott az orosz követelésektől. Ausztria soha nem egyezne bele, hogy Oroszország berendezkedjen a határai mellett. Ez hadüzenet Ausztriának. A törökök közvetítést kérnek, de ha az orosz követelések nem változnak, ő visszalép a közvetítéstől. Egy ilyen békét senki nem fogadna el Európában.”¹⁵¹

Az orosz követeléseket II. Frigyes elhallgatta II. József előtt, mert tudta, hogy a császár már 1770 őszén kész volt hadat üzenni Oroszországnak, amennyiben az nem vonja ki hadseregét a román fejedelemségekből. Annak érdekében, hogy Poroszország teljesítse a szövetségből eredő kötelezettségeit, a cárnő 1770 októberében meghívta Henrik herceget Szentpétervárra, aki előzőleg éppen Svédországban járt. II. Frigyes arra biztatta testvérét, hogy használja ki az alkalmat és nyerve meg a cárnőt tervének, vegye rá II. Katalint: a háborús kiadások kompenzálására a balkáni terjeszkedés helyett döntsön Lengyelország megcsonkítása mellett.

Henrik érkezésével egy időben értesült II. Katalin arról, hogy Ausztria megszállta Dél-Lengyelország három sztarosztaságát. Ez nyilván elgondolkoztatta, így nyitottabbnak bizonyult a porosz herceg érveire. A cárnő figyelmét minden jel szerint azonban csak 1771 februárjában keltette fel a Solm követ által előterjesztett javaslat, amelyben II. Frigyes részletezte, hogy milyen területekre tartana igényt a segítség fejében. Mivel a törökkel folytatott béketárgyalások II. Katalin követelései miatt szüntelenül megszakadtak, Svédország felől pedig egy újabb háború kitörése fenyegette Oroszországot,¹⁵² II. Katalin egyre több értelmet látott a porosz tervében. Panyin azonban ragaszkodott ahhoz, hogy a szerződéstervezetet az Államtanács megvitassa. A külügyminiszter szerint a porosz uralkodó azzal indokolta a javaslatot, hogy „nem tudja nyugodtan tovább nézni, ahogyan Ausztria állandóan újabb lengyel területeket foglal el, úgy érzi, hogy akkor neki is joga van megszállni az általa igényelt területeket. Ebben az esetben viszont igazságtalan lenne Oroszországot kihagyni abból a lehetőségből, hogy hasonló módon kikerekítse a saját határait. Ezért tesz javaslatot a háromoldalú egyezményre.” Az Államtanács jóvá-

Tárgyalásai hozzájárultak a dán–orosz megbékélést elősegítő 1767. április 22-i koppenhágai szerződés megkötéséhez. 1752-től 1765-ig a dán fennhatóság alatt álló Oldenburg kormányzója. II. Frigyes 1769-ben azt állította, hogy Lynar gróf javasolta neki Lengyelország felosztásának tervét, de ez nem bizonyított.

150 Sorel, 1889. 121–122.

151 Uo.; Konopczyński, 1991. II. 585.

152 Sorel, 1889. 97–98.

hagyta a tervezetet, de Panyin tudta, hogy ehhez meg kell szerezni Ausztria beleegyezését is. Ismerve Mária Terézia ellenállását, II. Frigyes nem volt teljesen biztos a bécsi udvar hozzájárulásában, ezért a porosz–orosz egyezménybe belefoglalták, hogy Poroszország és Oroszország Ausztria nélkül is végrehajtja az akciót. Arra az esetre, ha a császár mégis hadat üzenne Oroszországnak a lengyel–litván állam megcsonkítása miatt, Panyin újabb katonai segédalakulatok kiállítását kérte II. Frigyesztől. Válaszul a porosz uralkodó Gdańsk és Toruń átadását követelte, amihez az Allamtanács nem járult hozzá.¹⁵³

Kaunitz kancellár azonban rugalmasabbnak bizonyult a vártnál. Annak ellenére, hogy 1771 októberében kijelentette, hogy nem örül a Rzeczpospolita megcsonkításának, nem szándékozott azt megakadályozni. Ausztria, állította a kancellár, inkább szeretne a Török Birodalom területéből részesedni. Ez a hír nagyon felizgatta a cárnőt, aki azonnal kész volt lemondani a román fejedelemségek függetlenné tételéről. Ezzel viszont elhárult az akadály Ausztria részvétele elől. Igaz, hogy II. József és Mária Terézia még 1772 legelején is azt hangsúlyozták, hogy jobban szeretnék Belgrádot visszaszerezni, vagy Boszniát és Montenegrót elfoglalni, 1772. február 19-én azonban beleegyeztek Dél-Kis-Lengyelország annektálásába a San folyóig.¹⁵⁴ A későbbiekben a végleges háromoldalú szerződés megfogalmazása amiatt akadozott, mert a Hanza-városok átadásába sem a cárnő, sem Panyin nem egyezett bele. Végül 1772. augusztus 5-én megszületett a megállapodás, amelynek végrehajtását az akciót messzemenőig ellenző Saldern követnek kellett lebonyolítania. A Rzeczpospolita megcsonkításáról Bécsben, Berlinben és Szentpéterváron úgy döntöttek, hogy azt a velük szövetséges államok előtt is igyekeztek eltitkolni.¹⁵⁵

A levéltári dokumentumok áttanulmányozása után megállapítható, hogy a háromoldalú egyezmény megkötését nem Oroszország, hanem Poroszország kezdeményezte, de kétségtől komoly inspirációt jelentett II. Frigyes javaslatának elfogadásánál Ausztria terjeszkedése a dél-lengyelországi térségben. A továbbiakban a történészeknek arra a kérdésre kell megtalálniuk a választ, hogy Ausztria miért szánta el magát erre a lépésre. Nem mérte volna fel, hogy Poroszország csak erre az ürügyre várt? Nehéz elképzelni, hogy Kaunitz kancellár ennyire naiv lett volna. Vagy a császár így akarta anyját belekényszeríteni egy olyan helyzetbe, amikor kénytelen rábólintani a Rzeczpospolita megcsonkítására? Mindenesetre leszögezhetjük, hogy Ausztriát igen nagy felelősség terheli a lengyel–litván állam sorsának illetén alakulásában.

153 Szyegnyij, 2002. 140–143.

154 Hogy Ausztriát gyors döntésre bírja, II. Katalin 1772. január 4-én ultimátumot intézett a bécsi udvarhoz: vagy beleegyezik a Rzeczpospolita megcsonkításába, vagy háborút kell folytatnia Oroszország ellen. Zamoyski, 1992. 194–195.

155 A tárgyalásokra vonatkozó iratok annyira titkosak voltak, hogy a titkároknak nem adták ki másolásra, maguk a nagykövetek végezték azt. Nagy-Britannia, Franciaország és Spanyolország rossz néven is vette a titkolózást, és az ügy komoly presztízavesztést jelentett Oroszország számára. Alátámasztotta azokat a véleményeket, hogy nem megbízható szövetséges. Szyegnyij, 2002.

A bari konföderáció értékelése

1771 elejéig, amikor II. Frigyes ajánlata Szentpéterváron meghallgatásra talált, a bari konföderátusok nem értek el számottevő katonai sikert. Igaz, hogy az év tavaszán a Dumouriez, Pułaski és Zaremba vezette kis-lengyelországi alakulatok több győzelmet is arattak, de a lanckoronai, valamint a stołowiecki (ma Sztalowiczi, Fehéroroszország) vereség után a helyzet továbbra sem tűnt túl biztatónak. Ezért az ország megcsonkítására vonatkozó háromoldalú egyezmény megkötését nem lehet a konföderációval magyarázni. A konföderáció kétségtelenül nemesi felkelés volt, az oligarchák politikai érdekeinek védelmére alakult. Katonáinak többsége – Konopczyński szerint – a kisenemesek, illetve a bocskoros nemesek közül került ki, legtöbbjük a mágnások familiárisaként fogott fegyvert. Idővel azonban a küzdelem egyre inkább átalakult függetlenségi háborúvá. Jelentőségét ezért néhány mondatban össze lehet foglalni.

A bari konföderáció – archaikus formában, de – olyan értékek védelmére alakult, amelyek az európai fejlődés alapkövének számítottak. Ha megvizsgáljuk, hogy mit tartalmaznak a kardinális jogok, amelyeknek betartását a cárnő 1768 februárjában garantálta a lengyel–litván állam lakóinak, akkor azt látjuk, hogy abban szerepel az érvényes bírói ítélet nélküli letartóztatás tilalma, az élet- és vagyonbiztonság joga, a választójog és a választhatóság, a törvényhozó hatalom gyakorlásában, illetve a végrehajtó hatalom ellenőrzésében való részvétel joga. Igaz, ezeket a jogokat csak az összlakosság alig 10 százalékát kitevő társadalmi elit élvezhette, viszont ezeknek az értékeknek a kiterjesztésével, általánossá tételével született meg Európában a polgári társadalom. Oroszországban mindez nem létezett. Uralkodói parancsra letartóztathattak bárkit, elkobozhatták a vagyonát, és élete végéig száműzhették több ezer kilométerre az otthonától. Érthető, hogy a lengyel–litván állam lakói nem akartak beletörődni ennek a gyakorlatnak a bevezetésébe, ezért kockáztatta életét és szabadságát mintegy 100 ezer ember közel 500 ütközetben. A halottak számát nem ismerjük, de minden bizonnyal meghaladta a 20 ezer főt. A Szibériába deportált hadifoglyok létszáma elérte a 13 ezer főt, köztük a Krakkót védő 700 francia katonával. A hadifoglyok egy része soha nem tért vissza, mert erőszakkal besorozták őket olyan hadjáratokba, ahol életüket veszítették.¹⁵⁶

1785-ben II. Katalin Oroszországban megadta a nemeseknek az alapvető privilégiumokat, és rájuk bízta a tartományok közigazgatásának irányítását, a törvényhozó hatalom gyakorlásából és a végrehajtó hatalom ellenőrzéséből azonban – rövid, átmeneti periódusokat kivéve – egészen 1917-ig ki voltak rekesztve. Oroszország azért tudott nagyhatalommá válni, mert nem osztották meg belső harcok. Az orosz fejlődés ugyanakkor soha nem jutott el a polgári átalakulás küszöbére. A bari konföderációban ezért Kelet-Közép-Európa és Kelet-Európa első összeütközését láthatjuk, amelynek során egy, a fejlődésétől idegen politikai és társadalmi struktúrát kívántak ráerőltetni a Rzeczpospolitára, meglehetősen brutális módszerekkel. A lengyel–litván lakosság elkeseredett és kitartó küzdelmet folytatott és óriási

¹⁵⁶ Konopczyński, 1991. II. 483.

véraldozatokat hozott az orosz törekvésekkel szemben, az ellenállás a későbbiekben is folytatódott.

Az 1772. augusztus 5-i egyezménnyel született háromoldalú együttműködés újabb és újabb formát öltve több mint száz évig befolyásolta a térség sorsát. A lengyelek által remélt összeütközés a későbbi Szent Szövetség, majd hármas szövetség tagjai között csak a 20. század elején következett be. Az Oroszország által megkezdett *Drang nach Westen* csak akkor került szembe a németek által indított *Drang nach Osten*nel.

A lengyel-litván állam első megcsonkításával a nagyhatalmi terjeszkedés szintet lépett. Korábban csak háború esetén változtak a határok, most békeidőben, közös egyetértésben rövidített meg Ausztria, Oroszország és Poroszország egy negyedik államot, törekvéseiket nemzetközi jogú egyezménybe burkolva. Szemérmelen módon még azt is kikényszerítették, hogy az áldozat szentesítse is a megváltozott határokat, beláthatatlan távlatokat nyitva a nagyhatalmi terjeszkedés arroganciája előtt. Nem véletlenül írta Diderot: „A lengyel-litván állam megcsonkítása csapás volt az egész emberiségre.”¹⁵⁷

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadott források és szakirodalom

H. Balázs

1967 H. Balázs Éva: *Berzeviczy Gergely, a reformpolitikus, 1763–1795*. Bp., 1967.

Bardach–Leśnodorski–Pietrzak

1997 Bardach, Juliusz – Leśnodorski, Bogusław – Pietrzak, Michał: *Historia ustroju i prawa polskiego*. Warszawa, 1997.

Beauvois

1995 Beauvois, Daniel: *Histoire de la Pologne*. Paris, 1995.

Bély

1992 Bély, Lucien: *Les relations internationales en Europe, XVIIe–XVIIIe siècles*. Paris, 1992.

Benkovská

1976 Benkovská, Melánie: Barskí konfederáti a Prešov. In: *Nové obzory*, 18. (1976) 99–115.

Borucki

1980 Borucki, Marek: *Po Radziwiłłowsku*. Warszawa, 1980.

Brockhaus–Efron

2007 Брокгауз, Фридрих-Арнольд – Ефрон, Илья Абрамович: *Русский биографический словарь*. [Современная версия.] Москва, 2007.

Cadilhon–Figeac–Le Mao

2013 *La correspondance et la construction des identités en Europe Centrale (1648–1848)*. Sous la direction de François Cadilhon, Michel Figeac, Caroline le Mao. Paris, 2013.

Chaussinand-Nogaret

1998 Chaussinand-Nogaret, Guy: *Choiseul. Naissance de la gauche*. Paris, 1998.

¹⁵⁷ Zamoyski, 1992. 197.

Dinnyés

2018a Dinnyés Patrik: Az orosz külügyek irányítója: Nyikita Ivanovics Panyin (1718–1783). In: *Új nemzedék*. Szerk.: Bebesi György et al. Pécs, 2018. 27–44. (MOSZT Könyvek, 11.)

2018b Dinnyés Patrik: Egy zálog „kiváltása”. A szepességi városok visszaszerzése (1769–1772). In: *„Politika, életrajz, divat, oktatás...” Tanulmányok Magyarország történetéből a középkortól napjainkig*. Szerk.: Kis Csaba – Kovács-Veres Tamás Gergely – Rózsa Sándor. Eger, 2018. 95–109. (Konferenciák, műhelybeszélgetések, 15.)

Dukwicz

2011 Dukwicz, Dorota: The Internal Situation in the Polish–Lithuanian Commonwealth (1769–1771) and the Origins of the First Partition (In the Light of Russian Sources). In: *Acta Poloniae Historica*, 103. (2011) 67–84.

2022 Dukwicz, Dorota: *Na drodze do pierwszego rozbioru. Rosja i Prusy wobec Rzeczypospolitej w latach 1768–1771*. Warszawa, 2022.

Dumouriez

1848 Dumouriez, Charles-François: *Mémoires du général Dumouriez*. Avec une introduction par M. F. Barrière, édité par Firmin Didot Freres. Paris, 1848.

Fabre

1984 Fabre, Jean: *Stanislas August Poniatowski et l'Europe des Lumières. Étude du cosmopolitisme*. Paris, 1984. 2. kiad.

Gawerski

1983 Gawerski, Andrzej: Stanisław August Poniatowski w Paryżu. In: *Francia–Polska XVIII–XIX*. Red.: Mączak, Antoni – Meller, Stefan – Skowronek, Jerzy – Wawrykowa, Maria. Warszawa, 1983. 50–63.

Gebei

2003 Gebei Sándor: Egy sztereotípiá nyomában: oroszellenesség a 18. századi Lengyelországban. In: *Aetas*, 18. (2003) 3–4. sz. 68–86.

Gierowski

1988 Gierowski, Józef Andrzej: *Historia Polski 1505–1764*. Warszawa, 1988.

Hass

1982 Hass, Ludvik: *Wolnomularstwo w Europie Środkowo-Wschodniej w XVIII i XIX wieku*. Wrocław, 1982.

Henry

2002 Henry, Isabelle: *Dumouriez, général de la Révolution (1739–1823)*. Paris, 2002.

Historia Polski

1958 *Historia Polski*. Tom II. 1764–1864. Cz. I. 1764–1795. Red.: Kieniewicz, Stefan – Kula, Witold. Warszawa, 1958.

Hüppe

1894 Hüppe, Siegfried: *A lengyel alkotmány története*. Ford. Szathmáry György. Bp., 1894.

Isztorija vnyesnyej polityiki

2000 *История внешней политики России. XVIII век. От Северной войны до войн России против Наполеона*. Ред.: Игнатьев, А. В. и др. Москва, 2000.

Jasienica

1986 Jasienica, Paweł: *Rzeczpospolita Obojga Narodów*. Warszawa, 1986.

Konopczyński

1938 Konopczyński, Władysław: Aleksander August Czartoryski, książę (1697–1782). In: *Polski Słownik Biograficzny*. T. IV. Kraków, 1938.

1991 Konopczyński, Władysław: *Konfederacja barska*. I–II. Warszawa, 1991.

Kriegseisen

1996 Kriegseisen, Wojciech: *Ewangelicy polscy i litewscy w epoce saskiej (1696–1763). Sytuacja prawna, organizacja i stosunki międzywyznaniowe*. Warszawa, 1996.

Kulcsár

2004 Kulcsár Krisztina: *II. József utazásai Magyarországon, Erdélyben, Szlavóniában és a Temesi Bánságban 1768–1773*. Bp., 2004.

Lomas

1869 Lomas, Louis de: *Éloge de François-Michel Durand de Distroff, ancien avocat au parlement de Metz*. Metz, 1869.

Luiewicz–Rachuba

1994 *Urzednicy centralni i dostojnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVIII w. Spisy*. Oprac.: Luiewicz, Henryk – Rachuba, Andrzej. Kórnik, 1994.

Mably

1781 Mably, Gabriel Bonnot de: *Du gouvernement et des lois de la Pologne*. Londres, 1781.

Maurepas–Boulant

1996 Maurepas, Arnaud de – Boulant, Antoine: *Les ministres et les ministères du siècle des Lumières 1715–1789. Étude et dictionnaire*. Paris, 1996.

Michalski

1970 Michalski, Jerzy: *Schyłek konfederacji barskiej*. Wrocław–Warszawa–Kraków, 1970.

1974 Michalski, Jerzy: Gdyby nami rządziły kobiety (Poglądy Amelii Mniszchowej na reformę Rzeczypospolitej). In: *Wiek XVIII. Polska i świat*. Red.: Zahorski, Andrzej et al., Warszawa, 1974. 141–154.

1984 Michalski, Jerzy: *Historia sejmku polskiego*. I–IV. Warszawa, 1984.

Mickiewicz

1998 Mickiewicz, Adam: *A lengyel nép és zarándokság könyvei*. Bp., 1998.

Miesner

1934 Miesner, Heinrich: Graf v. Keyserlingk und Minister v. Happe: zwei Gönner der Familie Bach. In: *Bach-Jahrbuch*, 34. (1934) 101–115.

Noszov

1999 Носов, Б. В.: Русская политика в диссидентском вопросе в Польше 1762–1766 гг. In: *Польша и Европа в XVIII веке. Международные и внутренние факторы разделов Речи Посполитой*. Отв. ред.: Носов, Б. В. Москва, 1999. 20–101.

PSB

1935–2023 *Polski Słownik Biograficzny*. I–LV. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, 1935–2023. [Online: <https://www.ipsb.nina.gov.pl/Home>.]

Renan

1887 Renan, Ernest: *Qu'est-ce qu'une nation?* Paris, 1887.

Ring

2001 Ring Éva: *„Lengyelországot az anarchia tartja fenn?” A nemesi köztársaság válságának anatómiája*. Bp., 2001.

2013 Ring, Éva: La Confédération de Bar à la Lumière de la correspondance des diplomates français à Vienne. In: *La correspondance et la construction des identités en Europe Centrale (1648–1848)*. Éd.: Cadilhon, François. Paris, 2013. 225–233.

2022 Ring Éva: Szaniszló Ágost lengyel király elrablása. Az uralkodói legitimitás kérdése a 18. század végi lengyel politikában. In: *Világtörténet*, 44. (2022) 3. sz. 485–500.

2023 Ring Éva: A bari konföderáció a bécsi francia követek jelentéseiben. In: *Apologia historiographiae. Az orosz történelem évszázadai*. Szerk.: Krausz Tamás – Radnóti Klára – Sashalmi Endre. Bp., 2023. 197–206.

Rostworowski

1966 Rostworowski, Emanuel: *Ostatni król Rzeczypospolitej. Geneza i upadek Konstytucji 3 maja*. Warszawa, 1966.

1984–1985 Rostworowski, Emanuel: Potocki Stanisław Szczęśny (Feliks) herbu Pilawa. In: *Polski Słownik Biograficzny*. T. XXVIII. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, 1984–1985.

Rulhière

1807 Rulhière, Claude Carloman: *Histoire de l'anarchie de Pologne et du démembrement de cette République. Suivie des anecdotes de la révolution Russie en 1762, par le même auteur*. Vol. I–IV. Desenne, 1807.

Russzkij biograficseskij szlovar

1913 Русский биографический словарь (в 25-ти томах). Санкт-Петербург, 1913.

Scott

2001 Scott, H. M.: *The Emergence of the Eastern Powers, 1756–1775*. Cambridge, 2001.

Sorel

1889 Sorel, Albert: *La question d'Orient au XVIIIe siècle. Le partage de la Pologne et le Traité de Kaïnardji*. 2. ed. Paris, 1889.

Szczygielski

1970 Szczygielski, Wacław: *Konfederacja barska w Wielkopolsce, 1768–1770*. Warszawa, 1970.

1984 Szczygielski, Wacław: Potocki Wincenty herbu Pilawa. In: *Polski Słownik Biograficzny*. T. XXVIII/1. Warszawa–Kraków, 1984. 50–57.

Sztachelska-Kokoczka

2006 Sztachelska-Kokoczka, Alina: *Magnackie dobra Jana Klemensa Branickiego*. Białystok, 2006.

Sztyegnyj

2002 Стегний, Пётр Владимирович: *Разделы Польши и дипломатия Екатерины II: 1772, 1793, 1795*. Москва, 2002.

Topolski

1989 Topolski, Jerzy: *Lengyelország története*. Bp., 1989.

Viomenil

1808 *Lettres particulieres du Baron de Viomenil sur les Affaires de Pologne en 1771 et 1772. Précédées d'une Notice historique sur les principaux Agens francais, chargés de la même commission, notamment sur Dumourier: et de souvenirs contenant des faits inconnus jusqu'ici, tant sur ce Général que sur le démembrement de la Pologne en 1772*. Paris, 1808.

Volkonszkij

2004 Волконский, М. Н.: Журнал жизни и службы князя Михаила Никитича Волконского. Публ.: Афанасьев, А. К. In: *Российский Архив. История Отечества в свидетельствах и документах XVIII–XX вв. Альманах*. Т. XIII. Москва, 2004. 9–60.

Wielkopolski Słownik Biograficzny

1981 *Wielkopolski Słownik Biograficzny*. Red.: Gąsiorowski, Antoni – Topolski, Jerzy. Warszawa–Poznań, 1981.

Zamoyski

1992 Zamoyski, Adam: *The Last King of Poland*. London, 1992.

Zielińska

1996 Zielińska, Teresa: *Radziwiłłowie herbu Trąby – dzieje rodu*. Warszawa, 1996.

Zelińska

1982–1983 Zelińska, Zofia: Kazimierz Poniąkowski. In: *Polski Słownik Biograficzny*. T. XXVII. Kraków, 1982–1983.

ÉVA RING

THE CONFEDERATION OF BAR AND THE FIRST TERRITORIAL MUTILATION OF THE RZECZPOSPOLITA

The Confederation that was formed on 29 February 1768 in the Podolian town of Bar has been judged controversially in both public opinion and the scholarly literature. The aim of the present study is to call attention to some hitherto unknown factors that contributed to the formation and working of the Confederation. Its initial hypothesis is that the formation of the Confederation of Bar actually played little role in the decision taken by the three great powers in 1772, but rather contributed to its rapid and aggressive implementation. The article first describes the background to the formation of the Confederation of Bar, then the history of the Confederation, and finally the diplomatic negotiations that took place in the background. Instead of seeking to identify those who were responsible for the unfavourable turn of events for Poland, the author offers new perspectives. With the first mutilation of the Polish–Lithuanian state, great power expansion reached a new level. Previously, borders had been changed only in the event of war; now, in peacetime, Austria, Russia and Prussia have jointly shortened the borders of a fourth state, wrapping their ambitions in an international treaty.

CONTENTS

Imperial Expansion in Central Europe: The First Mutilation of the Rzeczpospolita, 1772 (Miklós Mitrovits)	1
--	---

Studies

Éva Ring: The Confederation of Bar and the First Territorial Mutilation of the Rzeczpospolita	5
Sándor Gebei: Russian–Prussian Identity of Interest in the First Territorial Mutilation of the Rzeczpospolita	43
György Bebesi: The First Mutilation of Poland from the Perspective of Russian Imperial Foreign Policy	57
Patrik Dinnyés: Difference of Opinion between Mother and Son on the First Territorial Mutilation of the Rzeczpospolita	67
Ferenc Tóth: The Efforts of French Diplomacy in order to Save the Rzeczpospolita	83
Brigitta Kinga Schvéd: The First Partition of Poland in the Light of the Balance-of-Power Discourse in Contemporary Opinion Pieces of London Weeklies	99
Beáta Varga: The Integration of Galicia into the Habsburg Monarchy: The Situation of the Eastern Galician Ruthenians between 1772–1918	121
Krisztina Kurdi: The Transformation of Jewish Self-Government after the First Mutilation of Poland	139

Book Reviews

Barbara of Cilli: A Hungarian, Holy Roman, and Bohemian Queen (Máté Urbán)	161
The Financial Background of Education in the Middle Ages and the Early Modern Period (Máté Urbán)	168
The Dangerous Relationship between North and South, or the Birth of Italy (Zita Kovács)	172

Ára: 800 Ft
Előfizetőknek: 600 Ft

TERJESZTI A MAGYAR POSTA

Előfizethető személyesen a postahelyeken és a kézbesítőknél,
vagy a Központi Hírlap Iroda zöldszáman: 06-80/444-444,
e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu, faxon: 1-303-3440,
vagy levélben a Magyar Posta Zrt. Központi Hírlap Iroda,
Budapest 1008 címen.

Számonként megvásárolható a Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézetében
(1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4.,
telefon: 224-6700/4624, 4626 mellék), illetve a Penna Bölcsész Könyvesboltban
(1053 Budapest, Magyar utca 40., telefon: 06 30/203-1769).

A Világtörténet 2024. évi évfolyamának megjelenetését
a Magyar Tudományos Akadémia és a Petőfi Kulturális Ügynökség támogatja.

MTA MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA

**HUN
REN**

BÖLCSESZETTUDOMÁNYI
KUTATÓKÖZPONT
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZET

Petőfi
Kulturális
Ügynökség

